

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ІНОЗЕМНИХ МОВ
КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА ОСВІТИ**

До захисту допустити:
Зав. кафедри
«__» 2020р.

Кваліфікаційна робота

за освітнім ступенем «Магістр» на тему:
**«Забезпечення механізму протидії насильству
в закладах початкової освіти»**

Студентки факультету іноземних мов спеціальності «Менеджмент». освітньої програми «Менеджмент. Управління закладом загальної середньої освіти» освітнього ступеня «Магістр»
Батіної Яни Сергіївни
Науковий керівник:
Задорожна-Княгницька Леніна Вікторівна
доктор педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та освіти
Рецензент:
Сарахман О.С., директор КЗ «Маріупольський навчально-виховний комплекс «Колегіум-школа» № 28 Маріупольської міської ради Донецької області»

Кваліфікаційна робота захищена
З оцінкою _____
Секретар ЕК _____
«____» _____ 2020р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРОТИДІЇ НАСИЛЬСТВУ В ЗАКЛАДІ ОСВІТИ	7
1.1 Визначення базових понять дослідження	7
1.2 Нормативно-правова база протидії насильству в закладах освіти в Україні	17
1.3 Ступінь дослідженості проблеми насильства в закладі освіти	23
Висновки до розділу 1	31
РОЗДІЛ 2. СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ НАСИЛЬСТВА В ЗАКЛАДІ ОСВІТИ	33
2.1 Різновиди та форми насильства в закладах освіти	33
2.2 Причини виникнення та наслідки насильства для особи й суспільства.....	45
Висновки до розділу 2	55
РОЗДІЛ 3. ДОСВІД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕХАНІЗМУ ПРОТИДІЇ НАСИЛЬСТВУ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ №36 М. МАРІУПОЛЯ	58
3.1 Virішення проблеми протидії насильству на прикладі Початкової школи №36 м. Маріуполя.....	58
3.2 Методичні рекомендації щодо забезпечення механізму протидії насильству в закладі початкової освіти	77
Висновки до розділу 3	83
ВИСНОВКИ	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	89
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Актуальність дослідження. Створення комфортних та сприятливих умов для успішної реалізації освітнього процесу, розвитку, виховання, соціалізації дитини – головне завдання закладу освіти. Настрій, здоров'я, бажання вчитися і просто ходити до школи мають безпосередню залежність від атмосфери, в якій перебувають діти у стінах освітнього закладу. Безпечна, доброзичлива атмосфера, що ґрунтується на взаємній довірі й повазі усіх учасників освітнього процесу, є необхідною основою для створення ефективного механізму запобігання та протидії насильству в закладі освіти. Мінімізація випадків насильства, недопущення їх трансформації у системне явище зумовлюють необхідність розробки та забезпечення функціонування такого механізму в кожному закладі освіти задля створення умов комфортного співіснування усіх учасників освітнього процесу в єдиному колективі.

Зазначена проблема набуває ще більшої значущості та ваги у контексті початкової освіти. У початковій школі (а надто, коли йдеться про школу повного дня) діти перебувають під наглядом дорослих більше часу ніж будь-де за межами власної сім'ї. Саме у перші роки навчання молодші школярі можуть набути перший досвід напруженості й негараздів у взаєминах з однолітками. Враховуючи цей факт, місія початкової школи не може оминати аспект забезпечення захисту дітей від насильства. Колектив школи (педагогічний і технічний) зобов'язаний створити безпечні умови, що сприятимуть гармонійному розвитку дітей, збереженню їх гідності, захисту права на індивідуальність і неповторність кожної маленької особистості. Адже насильство у будь-якій його формі (фізичне, психологічне, економічне або сексуальне) є зазіханням на базові права людини – право на життя, на фізичну і психологічну недоторканість.

Проблема насильства, зокрема цькування одних учнів іншими, в закладах освіти досліджувалася як зарубіжними вченими (І. Бердишев, І. Кон, Х. Лейманн, Д. Лейн, К. Лоренц, Д. Ольвеус), так і вітчизняними

науковцями (Є. Грибанов, Р. Іванченко, Л. Нечипорук, О. Ожійова, В. Пономарьов, В. Соловійов, О. Шуміло та інші)

На сучасному етапі формування комфортного освітнього середовища спостерігається помітне зростання зацікавленості до цієї тематики. Науковці визнають, що фахова допомога учням із відхиленнями в поведінці є важливою ланкою в системі профілактики проявів насильства (М. Алексеєнко, О. Бовть, Д. Дікова-Фаворська, О. Дроздов, Н. Жигайло, Н. Зимівець, М. Іванчук, З. Карпенко, Я. Колодзейчик, К. Коруба, С. Максименко, І. Мамайчук, В. Москалець, І. Пасічник, М. Смірнова, О. Татенко, Т. Титаренко, М. Ясеновська, Т. Яценко та ін).

Над розробкою й впровадженням програм з профілактики шкільного насильства працювали: Р. Новако, Д. Ольвеус, А. Пікас, Е. Роланд, Е. Руланн, К. Салміваллі, П. Хайнеманн та ін. Вагомий внесок у вивчення феномену агресії зробили вчені, які намагалися з'ясувати особливості агресивної поведінки осіб різного віку (Г. Андреева, М. Дерешкявічус, І. Маковська, О. Реан, Л. Семенюк, А. Стаценко, О. Хреннікова, С. Шебанова та ін.).

Прояви насильства в освітньому середовищі стали предметом наукових досліджень таких відомих учених, як М. Алексеєнко, К. Дамбах, Д. Дікової-Фаворської, Є. Дубровської, Е. Кіричевської, Я. Колодзейчик, К. Коруби, О. Маланцевої, Д. Ольвеуса, Е. Чемеровської-Коруби, М. Ясеновської та ін.

Разом з тим, більшість вітчизняних наукових робіт з означеної проблеми мають фрагментарний характер, теоретико-методологічні основи вирішення проблеми насильства в закладах освіти, його глибинні причини і наслідки висвітлено не повною мірою, недостатньо дослідженими є підходи, методи та засоби профілактики шкільного насильства в учнів молодшого шкільного віку.

Отже, соціальна значущість та об'єктивна необхідність науково-методичного опрацювання проблеми зумовили вибір теми кваліфікаційної роботи «Забезпечення механізму протидії насильству в закладах початкової освіти».

Об'єкт дослідження: освітній процес у закладі початкової освіти.

Предмет дослідження: процес забезпечення механізму запобігання та протидії насильству в закладі початкової освіти.

Мета: розкриття особливостей розробки та впровадження програми профілактики та протидії різноманітним проявам насильства в початковій школі та апробація її дієвості на прикладі досвіду Початкової школи №36 м. Маріуполя.

Досягнення поставленої мети зумовлює необхідність виконання наступних завдань:

- 1) Розкрити ступінь дослідженості та нормативно-правову базу вирішення проблеми насильства в закладах освіти в Україні.
- 2) Дати визначення базових понять дослідження.
- 3) Висвітлити сутнісні характеристики насильства в закладі освіти.
- 4) Розробити методичні рекомендації щодо забезпечення механізму протидії насильству в закладі початкової освіти.

Методи дослідження. У процесі дослідження використано комплекс теоретичних методів, які відповідають меті та завданням роботи: термінологічний аналіз – для визначення категорійного апарату дослідження; абстрагування, конкретизація та узагальнення теоретичних досліджень у працях провідних вітчизняних і світових учених з метою формулювання теоретичної частини дослідження; порівняльно-зіставний метод використано для визначення основних тенденцій впровадження механізму протидії насильству в закладах освіти, визначення нормативно-правової бази забезпечення механізму протидії насильству в закладі початкової освіти; аналіз – для вивчення ефективності забезпечення механізму протидії насильству у КЗ «Початкова школа №36 – школа повного дня Маріупольської міської ради Донецької області».

Наукова новизна. Вперше здійснено спробу проаналізувати особливості впровадження механізму протидії насильству на прикладі

Початкової школи №36 м. Маріуполя в умовах трансформації системи освіти і її нормативно-правового врегулювання.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що розроблені методичні рекомендації щодо забезпечення механізму протидії шкільному насильству можуть бути використані закладами початкової і загальної середньої освіти в процесі впровадження та забезпечення функціонування дієвого механізму протидії будь-яким проявам насильства.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення та висновки дослідження викладено у наукових тезах збірника тез доповідей II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Нова українська школа: початок реформ» (березень 2020 р., С.102-104), статті у збірнику наукових праць «Освітній менеджмент: теорія і практика» (2020 р., С. 27-35). Практичний досвід Маріупольської ЗОШ I-III ступенів №36 щодо впровадження системи протидії насильству та булінгу представлено у методичному посібнику «Протидія булінгу в закладі освіти : системний підхід» (Київ, 2019 р., С. 97-100)

Структура магістерської роботи. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (79 найменувань, з них 21 – іноземною мовою) і додатків на 23 сторінках. Загальний обсяг роботи 120 сторінок, основний зміст викладено на 88 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРОТИДІЇ НАСИЛЬСТВУ В ЗАКЛАДІ ОСВІТИ

1.1. Визначення базових понять дослідження

Стосунки між дітьми, між дітьми і дорослими в закладі освіти мають величезний вплив на становлення особистості учнів і їхню подальшу соціалізацію. Наслідки насильства відчуваються протягом усього життя людини, залишають відбиток на її емоційному та когнітивному розвитку, фізичному і психічному здоров'ї. Насильство послаблює бажання учнів відвідувати заклад освіти, викликає у них почуття страху і небезпеки, що суперечить головним завданням освітнього процесу, позбавляє права на навчання у безпечній та комфортній атмосфері.

Для теоретичного обґрунтування проблеми запровадження механізму протидії насильству в закладі освіти необхідним є розкриття термінологічного апарату. Визначення базових понять дослідження пов'язане з процесом відбору, аналізу, систематизації, узагальнення понять. У контексті дослідження процесу розробки і впровадження механізму попередження та протидії будь-яким проявам насильства в освітньому закладі базовими поняттями є «насильство», «насильство в закладі освіти», «жорстоке поводження», «булінг (цькування)», «кібербулінг», «дискримінація», «мобінг», «конфлікт», «жертва», «агресор», «спостерігач», «медіація».

Термін «насильство», згідно «Словника російської мови» С. Ожегова, тлумачиться як: «1) примушення, утиск, тиск, натиск, застосування фізичної сили; 2) примусова дія на кого-небудь; 3) утиск, беззаконня» [31]. Під насильством зазвичай розуміють: побиття; знущання; брудні лайки, образи; приниження; маніпулювання; присилування; моральний та психологічний тиск; примус; звинувачення, формування почуття провини; безпідставне покарання; насильне обмеження, в тому числі й інформаційне; ігнорування; ізоляція; економічний контроль; насилля на національному ґрунті; насилля

на релігійному ґрунті; сексуальні домагання; зґвалтування; державний тиск; домашнє насильство [11, с. 14].

Відомий фахівець із запобігання домашньому насильству Луїс Аларкон, дає наступне визначення насильству: «насильство – це дії, що здійснюються одним (або декількома) особами, які характеризуються такими ознаками:

- 1) здійснюються умисне і направлені на досягнення певної мети;
- 2) завдають шкоди (фізичної, моральної, матеріальної тощо) іншій особі;
- 3) порушують права і свободи людини;

4) той, хто здійснює насильство, має значні переваги (фізичні, психологічні, адміністративні тощо), що робить неможливим ефективний самозахист жертви насильства» [11, с. 41].

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) визначає насильство як навмисне застосування фізичної сили або влади, здійснене або у формі погрози, спрямоване на себе чи іншу особу чи групу осіб, яке спричиняє або з великою ймовірністю може спричинити тілесні ушкодження, психологічну травму, смерть, відхилення у розвитку або депривацію [45]. Насильницькими також вважають дії, в яких застосовують не фізичну силу, а владу над людиною, тобто погрози, примус, шантаж і залякування. Якщо особа, яка має владу над іншою особою, проявляє до неї зневагу, відмовляє в турботі та допомозі, такі дії також вважають насильством.

Насильство в закладі освіти – це сплановані або спонтанні агресивні дії, що відбуваються на його території або в його приміщеннях під час занять, перерв, на шляху до нього і назад, а також на заходах, які проводить заклад в іншому місці. Суб'єктами і об'єктами насильства у закладі освіти можуть бути педагоги, інші працівники, учні та їхні батьки. Представник будь-якої з названих груп може бути ініціатором насильницьких дій, постраждалою стороною або свідком.

Для правильного виявлення та реагування на випадки насильства у закладі освіти важливо дати визначення поняття «дискримінація» як одного з найбільш розповсюджених порушень прав людини.

Закон України від 06.09.2012 № 5207-УІ «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» визначає дискримінацію як ситуацію, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановленій цим Законом, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними [40].

Разом із цим терміном Закон дає визначення й окремим формам дискримінації:

- непряма дискримінація – ситуація, за якої внаслідок реалізації чи застосування формально нейтральних правових норм, критеріїв оцінки, правил, вимог чи практики для особи та/або групи осіб за їх певними ознаками виникають менш сприятливі умови або становище порівняно з іншими особами та/або групами осіб, крім випадків, коли їх реалізація чи застосування має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними;

- пряма дискримінація – ситуація, за якої з особою та/або групою осіб за їх певними ознаками поводяться менш прихильно, ніж з іншою особою та/або групою осіб в аналогічній ситуації, крім випадків, коли таке поводження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними;

- підбурювання до дискримінації – вказівки, інструкції або заклики до дискримінації стосовно особи та/або групи осіб за їх певними ознаками;

- пособництво у дискримінації – будь-яка свідома допомога у вчиненні дій або бездіяльності, спрямованих на виникнення дискримінації;

- утиск – небажана для особи та/або групи осіб поведінка, метою або наслідком якої є приниження їх людської гідності за певними ознаками або створення стосовно такої особи чи групи осіб напруженої, ворожої, образливої або зневажливої атмосфери [40].

Поняття «насильство» та «жорстоке поводження» часто застосовують як синоніми. Як соціальні явища, вони, дійсно, тісно взаємопов'язані. Проте, важливо розуміти відмінності між ними. Визначення поняття «жорстоке поводження з дитиною» надається в ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» [44] та ст. 3 Порядку взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, закладів та установ під час забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, зокрема таких, що можуть загрожувати їхньому життю та здоров'ю (Постанова КМУ від 3 жовтня 2018 р. № 800) [10]: «Жорстоке поводження з дитиною – це будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною, зокрема домашнього насильства, а також будь-які незаконні угоди стосовно дитини, зокрема вербування, переміщення, переховування, передача або одержання дитини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини».

Можна розрізнити інституціональні види жорстокого поводження з дітьми:

- в сім'ї (батьки, опікуни дітей);
- у школі, дитячій установі (ставлення дорослих – педагогів(-инь), інших робітників закладів – до дітей);
- в мікросередовищі дитини (сусіди, оточення в дитячому колективі, у виховних установах тощо).

У сім'ї об'єктами жорстокого поводження може бути будь-хто з її членів – мати/батько, вітчим/мачуха, дід/бабуся, брати/сестри. Жорстокість може виявлятися і з боку осіб, які безпосередньо не є членами сім'ї, але пов'язані з

ними певними стосунками. Це різноманіття ускладнює роботу із сім'ями, але його необхідно враховувати в соціально-педагогічній роботі [14, с. 34].

Жорстоке поводження з погляду порушення прав дитини можна розглядати як:

- ігнорування потреб дітей, порушення їхніх прав;
- відсутність догляду за ними (чи незадовільний догляд);
- ізоляція дитини, бойкот (у дитячому колективі);
- відсутність проявів батьківської любові, доброти, чуйності;
- безвідповідальність стосовно дітей;
- бездіяльність батьків щодо дитини у скрутній ситуації;
- насильство;
- брутальність, глузування, неповага до гідності, особистості дитини;
- таке ставлення до дитини, яке не враховує її вік: дитина просто не в змозі виконати те, що вимагають від неї дорослі;
- авторитарний стиль спілкування з дитиною;
- нехтування дитиною;
- ошукування дитини [14, с. 35].

Виходячи з цього, жорстоке поводження з дітьми може бути як одномоментним, так і пролонгованим у часі, як свідомим, так і неусвідомленим з боку дорослих, батьків, педагогів, мати своїми наслідками загибель дитини, її емоційне або психічне травмування. Жорстоке поводження може набувати форм насильства, але це поняття, ширше за насильство, оскільки воно не завжди умисне, свідоме, може не зачіпати права і свободи дітей, але може не задовольняти при цьому їхні потреби й інтереси, бути вираженим у грубій формі. Насильство завжди здійснюється з наміром отримати певний ефект, а жорстоке поводження може мати в основі цілком позитивні наміри. Мають місце випадки, коли людина, що здійснює жорстоке поводження, не усвідомлює негативних наслідків такого поводження. Як правило, жорстоке поводження з дитиною – це комплекс дій дорослих чи

дитячого колективу, воно не зводиться до одного якогось прояву чи ознаки [14, с. 36].

Термін «булінг» походить від англійського «bully», що дослівно означає «хуліган, забіяка, той, хто завдає шкоду». Українською мовою цей термін перекладається як «залякування», «цькування». Відповідно до Кембриджського словника англійської мови дієслово «to bully» має наступне значення: «ображати або залякувати когось, хто є меншим або менш впливовим ніж ви, досить часто примушування такої особи до небажаних дій» [68]. Оксфордський словник визначає дієслово «to bully» як «прагнути завдати шкоду, залякати або примусити до небажаної дії уразливу особу або особу, яка сприймається як така» [67].

У словниках першого десятиліття ХХІ ст. («Словник іншомовних слів», укладачі С. Мороз, Л. Шкарапута, «Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання» за редакцією С. Єрмоленка) лексеми «булінг» не подається.

На сьогодні в науковій літературі є декілька визначень булінгу як термінологічної одиниці в галузі педагогіки, психології, правознавства. Одним із перших визначення цього явища надав норвезький вчений Д. Ольвеус, який розумів булінг як «ситуацію, в якій учень неодноразово піддається негативним діям із боку одного чи декількох інших учнів» [70, с.11]. Термін «булінг» ми використовуватимемо надалі як узагальнене визначення насильства серед учнівської молоді.

Д. Ольвеус у 1993 році опублікував визначення булінгу в середовищі дітей і підлітків, яке стало загальноприйнятим, - це навмисна, систематично повторювана, агресивна поведінка, що ґрунтується на нерівності соціальної влади або фізичної сили [70].

О. Морозов, Д. Булда та М. Бородаєва визначають булінг як агресивне переслідування одного з членів колективу іншими членами колективу або його частиною [27, с. 262-263].

В. Пономарьов та О. Ожйова, досліджуючи феномен булінгу, зазначають, що така агресивна поведінка може проявлятися як у фізичному, так і у психологічному або комбінованому (фізичному і психологічному) насильстві. Крім того О. Ожйова вказує, що такі дії вчиняються з певною особистою метою [33, с. 126].

На думку англійського вченого Л. Кішлі, основна характеристика булінгу – це емоційне приниження, образа почуттів людини, що призводить до виключення її з групи. За сукупністю ж існуючих дефініцій, що надаються у психологічній та педагогічній літературі, булінг можна визначити як повторно здійснювану агресивну поведінку, тривалий процес усвідомленого жорсткого ставлення, фізичного і (чи) психічного, з боку однієї особи чи групи осіб до іншої особи (осіб) [64, с.117-124].

Більш детальне визначення булінгу дав Х. Лейманн, який розумів це явище як «соціальну взаємодію, через яку одна чи декілька людей зазнають нападів іншої людини (іноді декількох) майже щодня протягом декількох місяців, що призводить до виникнення в жертви стану безпорадності з ризиком бути виключеною з групи» [73].

Змістовне, хоч і стисле визначення булінгу запропонувала Національна асоціація шкільних працівників США (NASP), зазначивши, що «булінг – це застосування сили або примусу з метою негативного впливу на інших за рахунок дисбалансу соціальної, фізичної та/або емоційної сили, що характеризується умисністю та повторюваністю дій» [69].

Наведені визначення не вичерпують всього різноманіття дефініцій, які на сьогодні пропонують як науковці – представники різних наук, так і юристи. Проте навіть цих тлумачень достатньо, щоб побачити їх спільність у баченні булінгу як негативного соціального явища, як діяння, для якого характерними є:

- заподіяння умисної шкоди особі або групі осіб;
- повторюваність упродовж певного (тривалого) періоду;
- дисбаланс сил булера (булі) та жертви булінгу [47, с. 171].

Сутність булінгу полягає не стільки в самій агресії, скільки в зневазі до жертви, намаганні принизити її гідність. Тобто кривдник і жертва зазвичай перебувають на різних сходинках ієрархії (навіть якщо вона умовна й суб'єктивно-штучна), де кривдник апріорі вважає себе кращим за свою жертву, яка, на його переконання, не заслуговує на повагу. Це дає агресорові привід не почувати себе винним і не проявляти жодного співчуття до жертви. Булінг зазвичай виникає там, де є нерівність – фінансова, статусна, інтелектуальна, фізична чи будь-яка інша, у ситуації, коли одна чи декілька осіб вважають себе кращими від інших за тією чи іншою ознакою. Випадки цькування характеризуються різними емоційними станами кривдника та жертви. Тобто переслідувач (булер) зазвичай відчуває радісне піднесення від приниження своєї жертви, в той час коли жертва в цій ситуації відчуває емоційний стрес.

Важливою ознакою булінгу є системний і навмисний характер заподіяної шкоди. На думку більшості дослідників, одноразовий акт агресії не є фактом булінгу, хоча, безперечно, може бути передумовою для нього. Булінгом агресія чи будь-яка інша негативна дія вважається тоді, коли і жертва, і агресор розуміють, що вона повторюватиметься в майбутньому [17, с. 16].

У Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» булінг визначено досить широко як діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого [38]. Хоча у цьому визначенні немає згадки про систематичність насилля як одну з найбільш характерних ознак булінгу, Закон містить певний перелік типових

ознак цього явища, однією з яких є «систематичність (повторюваність) діяння».

Ситуація булінгу має колективний характер. У школі діти утворюють певну ієрархічну соціальну структуру, яка, як правило, має три основні елементи, а саме:

- кривдник (агресор, булер);
- потерпілий або жертва булінгу;
- спостерігачі.

Кривдник (агресор, булер) – це той, хто безпосередньо вчиняє булінг (цькування). Кривдниками найчастіше стають ті, хто росте без заборон та авторитету дорослих. Їм дуже часто не вистачає уваги з боку дорослих і поваги до їх особистості, через що їм весь час доводиться самостверджуватися за рахунок інших. У більшості таких дітей яскраво виражені нарцисичні та лідерські риси характеру. Авторитет кривдника піднімається не за рахунок особистих досягнень, а шляхом приниження інших, демонстрації своєї сили та переваги над слабшими. Вони нечутливі до страждань інших і можуть сприймати булінг по відношенню до інших як розвагу, ніколи не розкаюються у вчиненому. Кривднику можуть бути притаманні садистські нахили, що проявляється в отриманні задоволення від процесу цькування [14, с. 12].

Об'єктом булінгу може стати будь-хто. Найчастіше в розряд потерпілого (жертви) цькування потрапляють діти, які чимось відрізняються від своїх ровесників: фізичними даними, особливостями розвитку (гіперактивні, з синдромом дефіциту уваги, заїканням тощо), успіхами в навчанні, матеріальним становищем, навіть просто запальним чи спокійним характером, заниженою самооцінкою, вираженим почуттям провини та невдоволенням собою тощо. У зоні ризику стати жертвою булінгу стає дитина, у якої немає довірливих відносин з батьками, дитина надана здебільшого сама собі і вулиці [14, с. 14].

На боці потерпілого (жертви) також є спостерігачі, які поділяються на три категорії:

- активні спостерігачі-захисники, які не сприймають цькування, допомагають або намагаються допомогти учневі, якого цькують. Як правило, вони діляться тим, що відбувається в класі з батьками, переживаючи майже ті самі почуття, що і жертва булінгу;
- пасивні спостерігачі-захисники, які не сприймають цькування і вважають, що повинні допомогти жертві, але не наважуються на активні дії;
- байдужі спостерігачі, які не залучаються до процесу цькування та не займають чітко визначеної позиції.

Булінг може відбуватись і без спостерігачів [14, с. 13].

Визначення, наведені вище, є підставою для наступного співвідношення таких понять як «жорстоке поводження з дитиною», «насильство» та «булінг». Усі ці діяння є проявами насильства (фізичного, психологічного, економічного, сексуального). При цьому жорстоке поводження з дитиною є всеохоплюючим поняттям та може мати місце як у приватній, так і в публічній сфері (між членами сім'ї чи близькими особами, незнайомими особами, учасниками освітнього процесу тощо).

Визначаючи співвідношення між жорстоким поводженням з дитиною, з одного боку, та булінгом, з іншого, слід зауважити, що булінг може підпадати під поняття «жорстоке поводження з дитиною». При цьому, необхідно розуміти, що не кожен конфлікт, включно з конфліктами у закладі освіти, є булінгом. Булінг – це діяння, яке має на меті завдання шкоди психічному чи фізичному здоров'ю, або завдало такої шкоди. Якщо відбувається сварка між дітьми, унаслідок якої один з її учасників впав і вдарився – це не є булінгом. Але у випадку, коли наявні насмішки, приниження, нецензурні висловлювання і штовхання, які носять принизливий характер і мають на меті завдання шкоди, підпорядкування інтересам кривдника – такі дії вже вважаються булінгом і потребують відповідного реагування.

1.2. Нормативно-правова база протидії насильству в закладах освіти в Україні

Держава здійснює захист дитини від усіх форм фізичного, сексуального, економічного та психологічного насильства, образ, недбалого й жорстокого поводження з нею, залучення до неприпустимих форм дитячої праці, в тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють, а також вживає необхідних заходів для забезпечення базових прав і свобод дитини.

За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я, жорстоке або погане поводження з дитиною – це всі форми фізичного або емоційного поганого поводження, сексуальне насильство, відсутність турботи, зневага, торгівля або інші форми експлуатації, що здатні завдати фактичної або потенційної шкоди здоров'ю дитини, її виживанню, розвитку або гідності в контексті стосунків відповідальності, довіри або влади [78, с. 22].

Основним міжнародним правовим документом, спрямованим на подолання насильства над дітьми та захист їхніх прав, є Конвенція ООН про права дитини, ратифікована Постановою Верховної Ради України 27 лютого 1991 року. Статтею 19 даної Конвенції передбачено, що держави-учасниці вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину. Такі заходи захисту, у випадку необхідності, включають ефективні процедури для розроблення соціальних програм з метою надання необхідної підтримки дитині й особам, які турбуються про неї, а також здійснення інших форм запобігання, виявлення, повідомлення, передачі на розгляд, розслідування, лікування та інших заходів у зв'язку з випадками жорстокого поводження з дитиною, зазначеними вище, а також, у випадку необхідності, для порушення початку судової процедури [18].

30 травня 2018 року Кабінет Міністрів України постановою №453 затвердив Державну соціальну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року. Метою Програми є забезпечення послідовної імплементації положень Конвенції ООН про права дитини, розбудови ефективної системи захисту прав та інтересів дитини на рівні територіальної громади в умовах децентралізації, створення дружнього до дітей середовища відповідно до міжнародних стандартів та пріоритетів Стратегії Ради Європи з прав дитини (2016-2021 роки), а також досягнення цілей сталого розвитку, затверджених Резолюцією ООН 70/1 «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року», у частині дотримання прав дітей. Документом передбачено реформування системи забезпечення прав дітей, запровадження партнерських відносин між органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та територіальними громадами [29].

В цілому програма має на меті:

- створення сприятливих умов для життя та розвитку дитини;
- забезпечення рівних можливостей для всіх дітей;
- зміцнення інституту сім'ї та формування відповідального батьківства;
- захист дітей від насильства;
- створення системи правосуддя, дружнього до дитини;
- урахування найкращих інтересів і думки дитини при прийнятті рішень, що стосуються її життя;
- забезпечення прав дітей у ситуаціях воєнних дій чи збройних конфліктів;
- створення безпечного інформаційного простору для дітей.

Існують ще кілька документів, метою яких є правове врегулювання питання насильства в сім'ї. Йдеться про викрадення дітей, адже дуже часто, рятуючись від жорстокої поведінки батьків, саме діти стають «живим товаром» для не менш жорстоких дорослих. Тому прийняття Постанови Кабінету Міністрів України «Про виконання на території України Конвенції

про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей» (від 10 липня 2006 р. № 952) дає можливість долучитися до міжнародно-правового механізму впорядкованого повернення дітей, яких незаконно вивозять або утримують за кордоном [37].

Іншим важливим документом, який спрямований на подальший розвиток умов для захисту прав та інтересів дитини є Закон України «Про ратифікацію Європейської конвенції про здійснення прав дітей» (від 3 серпня 2006 р). Ратифікація Конвенції є свідченням про готовність України дотримуватись міжнародно-правових стандартів у сфері захисту прав дітей, зокрема дітей, що постраждали від насилля.

Державне законодавство України також містить положення, які покликані захищати дитину від усіх форм насильства, в тому числі насильства в сім'ї та в закладі освіти, та регламентують діяльність державних органів щодо їх попередження і припинення.

Це, насамперед, Конституція України, норми якої визначають та гарантують охорону і захист прав дітей у нашій державі. У статті 52 Конституції вказано, що діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом [19].

Питання запобігання та виявлення випадків жорстокого поводження з дітьми регулюються Законом України «Про охорону дитинства», яким визначено охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет та встановлено основні засади державної політики у цій сфері з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток [44]. Статтею 10 даного Закону встановлено право кожної дитини на захист від усіх форм насильства, свободу, особисту недоторканість та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім'ї, освітніх та інших дитячих закладах мають забезпечуватися на принципах, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості та виключають приниження честі та гідності дитини [44].

Крім того, держава здійснює захист дитини від: усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, недбалого, жорстокого поводження з нею, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють; втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психотропних речовин; залучення до екстремістських релігійних психокультових угруповань та течій, використання її для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушування до проституції, жебрацтва, бродяжництва, втягнення до азартних ігор тощо [44].

Закон України «Про освіту», зокрема стаття 53, визначає право здобувачів освіти на захист від приниження честі і гідності, будь-яких форм насильства та експлуатації, дискримінації за будь-якою ознакою, пропаганди та агітації, що завдають шкоди здоров'ю здобувача освіти, під час освітнього процесу [43, с. 19].

У зв'язку із прийняттям Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» Міністерством освіти і науки України до органів управління освітою було надіслано лист щодо підвищення рівня інформованості здобувачів освіти, педагогічних, науково-педагогічних та наукових працівників, інших осіб, залучених до освітнього процесу, щодо форм, причин і наслідків домашнього насильства, формування поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі й гідності, насильницької моделі поведінки у приватних стосунках, небайдужого ставлення до постраждалих осіб, насамперед, до постраждалих дітей, дискримінації за будь-якими ознаками (Лист Міністерства освіти і науки України від 20.03.2018 р. №1/9-168) [36].

В освітньому процесі необхідно враховувати, що вплив сім'ї на дітей та підлітків залежить від багатьох чинників: склад сім'ї, побутові умови, морально-психологічний клімат, рівень загальної культури, мікроклімат в родині, спілкування батьків з дитиною, єдність інтересів членів родини.

Методичні рекомендації щодо формування у дітей та молоді нетерпимого ставлення до насильницьких моделей поведінки, небайдужого ставлення до постраждалих осіб, усвідомлення насильства як порушення прав людини, адресовані усім фахівцям, які працюють з дітьми та молоддю, викладені у Листі Міністерства освіти і науки України від 18.05.2018 р. №1/11-5480 [25].

Наказом Міністерства освіти і науки України від 02.10.2018 року № 1047 «Про затвердження методичних рекомендацій щодо виявлення, реагування на випадки домашнього насильства і взаємодії педагогічних працівників із іншими органами та службами» визначено повний перелік ознак психологічного, фізичного, економічного насильства, а також низку ситуацій, що вказують на ймовірність виникнення ризиків для життя, здоров'я та розвитку дитини з боку її батьків або інших законних представників, на які доцільно звертати увагу педагогічним працівникам закладів освіти [41].

Одним з найважливіших законодавчих актів з питань вирішення проблем попередження та протидії насильству та булінгу в закладах освіти є Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», прийнятий Верховною Радою України 18 грудня 2018 року.

Відповідно до положень даного Закону, керівник закладу освіти зобов'язаний забезпечувати створення у закладі освіти безпечне освітнє середовище, вільне від насильства та булінгу (цькування), а саме:

- з урахуванням пропозицій територіальних органів (підрозділів) Національної поліції України, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, головного органу у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику, служб у справах дітей та центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, розробляти, затверджувати та оприлюднювати плани заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти;

- розглядати заяви про випадки булінгу здобувачів освіти, їхніх батьків, законних представників, інших осіб та видавати рішення про проведення розслідування;
- скликати засідання комісії з розгляду випадків булінгу для прийняття рішення за результатами проведеного розслідування та вживати відповідних заходів реагування;
- забезпечувати виконання заходів для надання соціальних та психолого-педагогічних послуг здобувачам освіти, які вчинили булінг, стали його свідками або постраждали від булінгу (цькування);
- повідомляти уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України та службі у справах дітей про випадки булінгу в закладі освіти [39].

За доведені у судовому порядку випадки булінгу даним Законом передбачена адміністративна відповідальність у вигляді штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин. Булінг, вчинений групою осіб або повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, тягне за собою накладення штрафу від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин.

Булінг (цькування), вчинений малолітніми або неповнолітніми особами віком від чотирнадцяти до шіснадцяти років, тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють.

Неповідомлення керівником закладу освіти уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про випадки вчинення насильства чи булінгу учасника освітнього процесу тягне за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до одного місяця з відрахуванням до 20% заробітку [39].

Отже, аналіз нормативно-правової бази щодо попередження та протидії насильству в закладах освіти в Україні дозволяє визначити правові

зобов'язання та етичні принципи поведінки усіх учасників освітнього процесу в контексті профілактики та протидії будь-яким проявам насильства як в межах родини, так і в стінах освітнього закладу. Важливо наголосити, що наразі обов'язок адміністрації та педагогічного колективу забезпечувати створення у закладі освіти безпечного освітнього середовища, вільного від насильства та булінгу (цькування) закріплено на законодавчому рівні держави.

1.3. Ступінь дослідженості проблеми насильства в закладі освіти

Проблемі жорстокості в учнівському середовищі завжди приділялася пильна увага в науковій літературі, художніх творах, засобах масової інформації. Гуманізація пострадянської системи освіти, лібералізація інститутів сім'ї та школи, плекання толерантності й мультикультурного вектору розвитку суспільства передбачає зменшення соціальних негативів і насамперед сприяння побудові демократичних міжособистісних відносин на усіх рівнях соціальної ієрархії. Разом із тим сьогодні навіть у найрозвиненіших країнах світу спостерігаються спалахи дитячої та підліткової агресії, які й досі не мають єдиного наукового пояснення. Так, науковець І.Бердишев дотримується позиції, що шкільна агресія є неминучим складником соціалізації, особливо важливої для хлопчиків як спосіб «загартування характеру» та підвищення конкурентоспроможності [3, с. 7]. Вияви такої жорстокості можуть варіюватися від безневинних жартів до систематичного цькування та умисних злочинних дій, зокрема, катувань, доведення до самогубства й навіть убивств. Тому означена проблематика сьогодні є об'єктом надзвичайно актуального дослідження для широкого спектру наук.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із порушеної теми виявив професійний інтерес до цієї проблеми у вчених різних сфер знань – педагогів, правознавців, філософів, психологів і психотерапевтів.

Шкільне насильство становить предмет дослідження правників, оскільки держава зобов'язана гарантувати кожній дитині право на здорове дитинство і безперешкодне здобуття початкової та загальної освіти й карати винних у порушенні такого права. Водночас педагоги і психологи закладів освіти на підставі аналізу теоретичних даних та емпіричного матеріалу напрацьовують практичні рекомендації щодо виявлення перших ознак та запобігання жорстокості й насильства серед дітей та підлітків.

Фундаментальні наукові дослідження феномену насильства в закладах освіти було розпочато лише наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. ХХ ст. норвезькими спеціалістами у галузі практичної психології Д. Ольвеусом, А. Пікасом, Е. Роландом та іншими фахівцями, які зніщували вивчення цієї проблеми й розробку стратегій профілактики. Американська школа вивчення проблем дитячої та підліткової шкільної агресії представлена науковцями А. Хорном, Б. Глейзером, Т. Сейджером.

Першим проблемою булінгу почав займатися норвезький учений Д. Ольвеус, який визначив дане явище в шкільному колективі як ситуацію, в якій учень неодноразово, тривалий час стає об'єктом негативних дій та нападів з боку одного учня чи кількох учнів. Явище булінгу носить колективний характер та засноване на соціальних стосунках у групі. На думку Д. Ольвеуса, булінг включає три важливі компоненти: булінг є агресивною поведінкою, що включає в себе небажані, негативні дії; булінг є явищем довготривалим та систематичним; булінг характеризується нерівністю влади або сили [70, с. 19].

Д. Ольвеус виділяє прямий та непрямий булінг і зазначає, що прямі знущання часто приймають форму явного, фізичного контакту, в якому на жертву відкрито напали. Непрямі знущання часто приймають форму соціальної ізоляції і навмисного виключення з діяльності. Непрямі форми знущання більше використовують дівчата, ніж юнаки [70, с. 35].

Науковець виокремлює наступну рольову структуру булінгу: жертва (пасивна, провокаційна), хуліган (агресор), спостерігачі (агресивний,

пасивний) [71, с. 22]. Між учнями, які виконують дані рольові позиції складаються специфічні взаєностосунки. Кожний учень, який приймає участь у булінгу має певне ставлення до цього процесу.

Д. Ольвеус вважає, що існують чотири механізми, які можуть сприяти розповсюдженню шкільного булінгу [70, с. 6-7]:

1) включення в процес булінгу соціального наслідування: спостереження за проявами агресивних дій одного учня по відношенню до іншого заохочує інших дітей до участі в подібних актах, особливо якщо хуліган є "успішним" у підкоренні жертви;

2) ослаблення заборон проти агресивних тенденцій: коли дитина бачить, що хуліган отримує винагороду за прояв агресивної поведінки, то це зменшує її власні заборони відносно участі в агресивних атаках;

3) дифузія відповідальності: коли кілька дітей беруть участь у залякуванні, то почуття провини та відповідальності кожного окремого учасника зменшується;

4) повторювальність атак: у результаті повторних актів знущання над одним учнем іншими учнями він починає розглядатися як такий, що заслуговує на таке ставлення.

Щодо України, то реальне усвідомлення цієї проблеми прийшло пізніше, а саме – після розпаду СРСР. Теоретичні засади пострадянського дослідження протиправної поведінки неповнолітніх закладено в роботах Ю. Антоняна, Ю. Блувштейна, Т. Барило, М. Ветрова, А. Долгової, А. Закалюка, А. Зелінського, К. Ігошева, І. Лановенка, Ф. Лопушанського, С. Лихової, А. Міллера, Г. Міньковського, П. Михайленка, О. Светлова, А. Тузова, Я. Шевченко та ін. Науковцями визначені окремі причини та умови виникнення різноманітних проявів насильства серед дітей та підлітків у контексті дисфункції соціалізації останніх.

Проблема насильства в сучасному освітньому середовищі стала предметом наукового аналізу в працях М. Алексеєнко, В. Андрєєнкової,

Е. Дубровської, Н. Зимівець, К. Коруби, К. Левченко, М. Матвійчук, О. Маланцевої, Ю. Малієнко, Т. Цюман, М. Ясеновської.

О. Маланцева виокремлює три основних підхода, які склалися у запобіганні насильству в закладі освіти: організаційний, батьківський, правовий [24, с. 114-116].

Організаційний підхід має на меті організацію роботи персоналу освітнього закладу, яка сприяє ефективній протидії насильству в освітньому середовищі, а саме – залучення підлітків до просоціальних спільнот і скорочення кількості учнів у класах школи.

Батьківський підхід передбачає роботу з сім'ями: проведення бесід, семінарів, тренінгів, інтерактивних воркшопів для заохочення батьків до участі в житті своїх дітей, надання підтримки у різноманітних починаннях.

Головним завданням правового підходу О. Маланцева вважає фінансування програм з попередження насильства і удосконалення законодавства про зброю.

Т. Цюман наголошує на важливості наявності у кожному закладі освіти «Кодексу безпечного освітнього середовища» (КБОС) як одного з варіантів компенсації прогалин, які зустрічаються в системі захисту та безпеки особистості у закладі освіти [55, с. 14].

За визначенням Т. Цюман, КБОС – це документ закладу освіти, який повинен регулювати всі напрями діяльності закладу щодо порушень прав особистості на безпеку, а також питання її підтримки та втручання в ситуації, коли може виникати загроза її життю, здоров'ю та благополуччю. У ньому мають бути прописані конкретні дії, що стосуються, насамперед, захисту дітей від різного роду загроз, ризиків під час перебування в навчальному закладі, а також чіткі рекомендації щодо забезпечення учням і вчителям комфортних умов життєдіяльності [55, с. 15].

КБОС передбачає визначення критеріїв фізичної, психологічної, соціальної, інформаційної безпеки учнів, відповідно до яких розробляються

конкретні дії, чітко визначаються заходи, процедури, які допоможуть учасникам освітнього процесу у випадках виявлення ризиків і загроз.

Реалізація КБОС стає можливою за умови проведення спеціального навчання (воно може бути внутрішнім, зовнішнім або через мережу Інтернет) для усіх учасників освітнього процесу навчального закладу. Зокрема, для учителів і батьків навчання передбачає набуття знань і навичок, необхідних для створення та підтримки безпечних умов, нейтралізації тих ризиків і загроз, які можуть виникнути під час освітнього процесу [55, с. 43].

В процесі підготовки до розробки КБОС Т. Цюман вважає за доцільне навчання не тільки педагогічного, технічного персоналу освітнього закладу та батьків, а й навчання школярів. Так, у навчанні школярів варто передбачити теми, спрямовані на розвиток навичок уникнення потенційних небезпек, з якими вони можуть зустрітися як у реальному житті, так і в мережі Інтернет, а також на розвиток навичок подолання труднощів у своєму житті [55, с. 24].

В. Андрєєнкова, К. Левченко, М. Матвійчук вважають впровадження в систему освіти технологій вирішення конфліктів шляхом співробітництва невід'ємною складовою безпечного, мирного освітнього простору. Важливими кроками в цьому напрямку є: формування у здобувачів освіти здатності протистояти булінгу, навичок ненасильницької поведінки, побудови конструктивного діалогу, розуміння поняття «мир», усвідомлення власної значущості у миробудуванні, усвідомлення конфлікту як важливої та невід'ємної частини життя, створення особистої мирної стратегії поведінки в конфлікті. Результатом вивчення даного питання і спільно проведеної роботи стала розробка і практичне впровадження освітньої програми «Вирішення конфліктів мирним шляхом. Базові навички медіації», яка разом з теоретичним та практичним матеріалом з медіації та відновних практик лягла в основу посібника «Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціально-педагогічний аспект», схвалений для використання у загальноосвітніх навчальних закладах Науково-методичною

комісією з проблем виховання дітей та учнівської молоді Міністерства освіти і науки України (протокол № 3 від 04.10.2016 р.) [45]

Програма має на меті навчити здобувачів освіти ефективно вирішувати конфлікти, бути толерантними до думки інших, протистояти насильству, булінгу, дискримінації в колективі, брати відповідальність за побудову миру, дотримуватися рівних прав чоловіків/хлопців та жінок/дівчат. Відтак, концептуальна ідея Програми передбачає формування у здобувачів освіти вміння мирно вирішувати конфлікти, керуватися загальнолюдськими цінностями у спілкуванні з іншими, пропагуючи ідеї миробудування та медіації.

Акцент зроблено на формуванні таких життєвих навичок як ефективна комунікація, управління конфліктами, толерантність, недискримінація, управління емоціями, формування ненасильницької поведінки, цінностей тощо [5, с. 4].

У контексті вирішення проблеми протидії насильству в освітньому закладі дослідниця Л. Глазиріна піднімає питання підготовки майбутнього вчителя до профілактики насильства в освітньому закладі та ролі соціально-профілактичної компетентності в цьому процесі. Авторка наголошує на необхідності формування соціально-профілактичної компетентності майбутнього вчителя як одного із профілактичних засобів зниження рівня розповсюдження насильства в закладах освіти. Методологічним підґрунтям такого формування Л. Глазиріна вважає поєднання трьох підходів – системного, діяльнісного і компетентнісно-антропологічного [7, с. 42].

Дослідниця ввела у вжиток і дала визначення поняття «підготовка майбутнього вчителя до профілактики насильства у закладі освіти», сформулювала ще один вид професійної компетентності вчителя – соціально-профілактичну, опрацювала його структуру і змістове наповнення. Розроблені і апробовані Л. Глазиріною навчальні та методичні посібники пройшли широке обговорення у педагогічній спільноті, були доведені актуальність і можливість практичного застосування запропонованих нею

рішень з проблеми підготовки майбутніх вчителів до профілактики насильства в освітніх закладах [8, с. 46].

В рамках проекту «Попередження насильства над дітьми в школі», здійснюваного ВГО «Жіночий консорціум України», Е. Дубровською і М. Ясеновською був упорядкований навчально-методичний посібник, в якому систематизовано інформацію про можливості системної тренінгової роботи з дітьми, батьками та педагогами задля подолання насильства над дітьми в школі. У 2009 році реалізовано проект в рамках програми Польської закордонної допомоги в Україні «Шкільна система протидії агресії та насильства: рекомендації для вчителів». Авторський колектив (Е. Дубровська, М. Ясеновська, М. Алексеєнко) провів дослідження «Насильство в школі: аналіз проблеми та допомога, якої потребують діти та вчителі у її розв'язанні», за результатами якого було зроблено наступні висновки:

1. Тема насильства не є новою і незнайомою як для дітей, так і для педагогічного складу шкіл. Для дітей характерна тенденція до все глибшого усвідомлення даної проблеми в міру дорослішання і застосування знань у цій сфері до себе [12, с. 9].

2. Педагоги схильні помічати переважно ті форми насильства, повз які вже неможливо пройти, заплющуючи очі на складні для ідентифікації явища або на те, де часто почуваються безсилями. Через це постраждалим дітям дуже часто не надається адекватна допомога. До того ж така позиція вчителів провокує тих, хто чинить насильство, не тільки на його продовження, а й на розвиток та посилення подібних дій.

3. Високий відсоток різноманітних форм фізичного насильства свідчить про недостатній рівень організації активного дозвілля дітей, про брак можливостей для прояву адекватної фізичної активності та не сформованість у них уміння застосовувати соціально прийнятне тілесне контактування [12, с. 16].

4. Переважна більшість педагогів визнають необхідність надання допомоги як дитині-агресору, так і дитині, постраждалій від насильства,

зокрема така допомога має надаватися на базі школи. Однак, на думку більшості педагогів, агресор може отримати допомогу лише за певних умов, альтернативою є покарання. Постраждала дитина може розраховувати на допомогу теж не у будь-якому, а тільки у тяжких випадках.

5. Наявні методи профілактичної роботи залишаються малоефективними та потребують перегляду. Насамперед це стосується первинної профілактики, інформування про загальні способи запобігання насильству, допомогу, яка може бути надана.

6. Шкільна адміністрація несе відповідальність за дотримання чинного законодавства всіма суб'єктами освітнього процесу, тому саме з боку адміністрації має виходити ініціатива запровадження у школі дієвих механізмів попередження та виявлення випадків насильства щодо дітей, а також швидкого реагування на такі випадки, якщо вони вже трапилися [12, с. 28].

Дослідники Н. Зимівець, Ю. Малієнко, Т. Цюман, узагальнивши досвід Українського фонду «Благополуччя дітей» щодо реалізації проекту «Впровадження пілотної моделі структурної профілактики насильства щодо дітей», розробили інформаційно-методичні матеріали для педагогів, практичних психологів, соціальних педагогів, спеціалістів соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді. Зокрема, в публікації описано особливості підготовки спеціалістів до соціально-просвітницької діяльності у сфері профілактики насильства, виявлення на ранньому етапі випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми. Представлено модель надання соціальних, психолого-педагогічних послуг у галузі структурної профілактики насильства над дітьми, розкрито механізми налагодження міжсекторальної взаємодії на прикладі діяльності районних координаційних груп [15].

Висновки до розділу 1

Одним із пріоритетних завдань реформування сфери загальної середньої освіти, імплементації засад Нової української школи, створення умов для гармонійного розвитку особистості, здатної навчатися і ефективно працювати упродовж життя, є забезпечення механізму протидії насильству в освітніх закладах, починаючи з закладів початкової освіти.

Дослідження процесу розробки і впровадження механізму попередження та протидії будь-яким проявам насильства в освітньому закладі виводить на перший план такі поняття як «насильство», «насильство в закладі освіти», «жорстоке поводження», «булінг (цькування)», «кібербулінг», «дискримінація», «мобінг», «конфлікт», «жертва», «агресор», «спостерігач», «медіація».

Докорінні зміни у сприйнятті та вирішенні проблеми шкільного насильства і булінгу (цькування) як одного з його проявів відобразилися на законодавчому рівні – в Україні було створено нову нормативно-правову базу з питань запобігання та протидії будь-яким проявам насильства в сім'ї та закладах освіти, закріплену у низці основних міжнародних та державних документів і законодавчих актів, найважливішими серед яких є: Конвенція ООН про права дитини, ратифікована Постановою Верховної Ради України 27 лютого 1991 року, Державна соціальна програма «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини», Закон України «Про ратифікацію Європейської конвенції про здійснення прав дітей» від 3 серпня 2006р., Конституція України, Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001р., Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2015р., Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017р., Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», прийнятий Верховною Радою України 18 грудня 2018 року, Наказ Міністерства освіти і науки України від 02.10.2018 року № 1047 «Про затвердження методичних рекомендацій щодо

виявлення, реагування на випадки домашнього насильства і взаємодії педагогічних працівників із іншими органами та службами».

Першими до спроби систематичного дослідження проблеми булінгу вдалися скандинавські вчені, серед яких: Д. Олвеус, А. Пікас, Є. Роланд, П. Хайнеманн. Згодом інтерес до проблеми насильства у школі активізувався у Великій Британії. Серед британських дослідників слід відзначити Д. Лейна, Е. Мунте. В. Ортона, Д. Таттума. Американська школа вивчення проблем дитячої та підліткової шкільної агресії представлена науковцями А. Хорном, Б. Глейзером, Т. Сейджером.

Проблема насильства та булінгу в закладах освіти лише починає розроблятися та отримувати наукове обґрунтування вітчизняних дослідників. Заслуговують на увагу праці М. Алексеєнко, В. Андрєєнкової, Е. Дубровської, Н. Зимівець, К. Левченко, Ю. Малієнко, М. Матвійчук, О. Маланцевої, Т. Цюман, М. Ясеновської та інших, хоча слід зазначити, що на сучасному етапі вітчизняні дослідження переважно ґрунтуються на закордонних розробках теорії шкільного насильства та булінгу.

РОЗДІЛ 2

СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ НАСИЛЬСТВА В ЗАКЛАДІ ОСВІТИ

2.1. Різновиди та форми насильства у закладах освіти

Існують різні критерії для визначення видів насильства, які можуть відбуватися в закладі освіти. Класифікацію насильства, засновану на видах агресивних дій щодо потерпілої особи (фізичне, психологічне, сексуальне і економічне насильство), наведено у методичному посібнику для педагогічних працівників І. Скорбун і Т. Слободян. Дискримінація за будь-якою ознакою, яка полягає в упередженому ставленні до особи та відповідних діях, також є однією з форм насильства. В залежності від домінантної у багатьох випадках насильства гендерної складової, вирізняють гендерне насильство. Загальна схема видів насильства у закладі освіти представлена на Рис. 1 [34, с. 18].

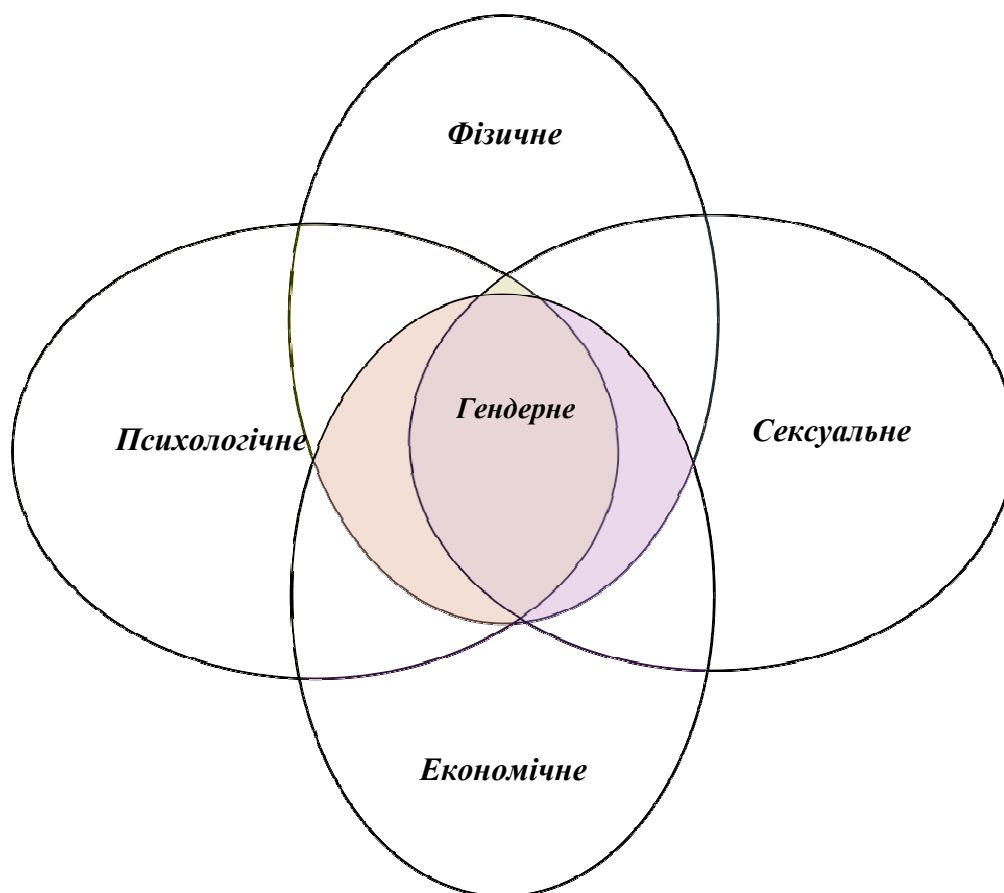

Рис. 1. Види насильства у закладі освіти

Фізичне насильство – це дії із застосуванням фізичної сили з метою заподіяння людині болю, дискомфорту, приниження її гідності. До фізичного насильства відносять удари, що наносять рукою, ногою, за допомогою будь-яких предметів, побиття, штовхання, стусани, потиличники, укуси, скубання за вуха, викручування рук, заламування пальців, примус залишатися в будь-якій незручній або принизливій позі, удушення, чублення, струс і напад з будь-яким предметом або зброєю [12, с. 86].

Фізичне насильство може призвести до фізичних і психологічних травм, інвалідності потерпілого або смерті в результаті травми або суїциду.

Психологічне насильство – це сукупність навмисних вербальних і поведінкових дій та проявів, спрямованих на приниження гідності, ігнорування, відторгнення, контроль або соціальну ізоляцію людини.

Проявами психологічного насильства можуть бути глузування, обзивання, образливі прізвиська, висміювання, відмова в спілкуванні, недопущення в групу, гру, на спортивні змагання або інші заходи, а також образи, лайка, грубі та принизливі висловлювання, які негативно впливають на самооцінку і самоповагу людини, переконують її у «нікчемності», відторгненні від спільноти, знецінюють її особистість [69].

Фізичне та психологічне насильство часто починається з залякування – погроз в усній або письмовій формі (в тому числі з використанням електронної пошти, соціальних мереж), фізичних нападок та інших дій, метою яких є вселити страх, підпорядкувати жертву, примусити її вчинити певні дії. Залякування ґрунтується на реальній або уявній нерівності сил кривдника і потерпілої особи. Якщо кривдник не отримує належної відсічі, знову і знову вдається до залякування, воно стає систематичним.

Кримінальний кодекс України визначає сексуальне насильство як примус людини до сексуальних стосунків всупереч її бажанню і волі, а також як будь-які (в тому числі і не пов'язані з примусом) сексуальні дії з боку дорослої особи щодо неповнолітньої особи, яка не досягла віку згоди. Зґвалтування (статеві стосунки із застосуванням насильства чи загрози його

застосування) – крайній ступінь сексуального насильства, яке може стати причиною вагітності, зараження інфекціями, що передаються статевим шляхом, в тому числі ВІЛ-інфекцією [22]. Таке насильство завдає глибокої психологічної травми, призводить до зниження самооцінки і нерідко стає причиною спроб самогубства.

Сексуальне насильство у закладі освіти може проявлятися у небажаних обіймах, дотиках, в тому числі до статевих органів іншої людини, або непристойному оголенні своїх статевих органів, показі порнографії, підгляданні за оголеною людиною. До сексуального насильства також належать висловлювання, що принижують гідність, та сексуальні домагання – загравання, залицання, будь-які інші дії, спрямовані на утиск людини, яка відхилила такі домагання [14, с. 88].

У більшості випадків, висловлювання і сексуальні утиски та домагання лякають, принижують честь та гідність, знижують почуття самоповаги у неповнолітніх і можуть спричинити передчасне припинення навчання у закладі освіти. Особливо часто це трапляється з дівчатами або хлопчиками і дівчатками, чия поведінка не відповідає соціально прийнятним характеристикам статево-рольової поведінки представників їх статі.

Економічне насильство в закладі освіти полягає у псуванні або насильницькому відбиранні майна (одягу, шкільного приладдя, особистих речей, телефонів тощо) та грошей в учнів або працівників [24, с. 114]. Часто цей вид насильства полягає у здирництві – разовому або періодичному вимаганні грошей, речей під тиском і примусом, включно з погрозами застосування фізичної сили, розголошення певних відомостей, поширення чуток і пліток. Такі дії завдають жертві не тільки матеріальної, а й моральної шкоди через завдані фізичні або психологічні страждання (біль, страх, приниження).

Ще одним видом насильства в закладі освіти є дискримінація. За визначенням, поданим у Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», дискримінація – це обмеження у визнанні,

реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі особи за ознакою раси, кольору шкіри, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, політичних, релігійних та інших переконань, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками [40].

Дискримінація може мати як явні і відкриті прояви – через образливі й такі, що принижують гідність людини, висловлювання, коментарі, жарти, прізвиська й обзивання, виключення з ігор та змагань, так і неявні, приховані – через упереджене, нерівне ставлення.

Гендерне насильство може набувати форми психологічного, фізичного або сексуального насильства, основою яких є гендерні нерівності або стереотипи. Будь-які насильницькі та дискримінаційні дії, втому числі з причини неприйняття гендерної ідентичності і сексуальної орієнтації людини, є проявами гендерного насильства [60, с. 29].

Гендерне та сексуальне насильство найчастіше зачіпає дівчат і жінок. Соціальні норми, що закріплюють домінантне становище чоловіка та культивують брутальність, можуть провокувати агресивну поведінку хлопчиків. Очікуючи на підпорядкування і покірність з боку дівчаток, хлопчики можуть застосовувати до них тиск, примус і силу. Демонструючи свою мужність, вони можуть чіплятися, принижувати та піддавати фізичному і навіть сексуальному насильству слабших і тих, хто не відповідає гендерним нормам, особливо хлопчиків, яких сприймають як таких, що мають гомосексуальну орієнтацію.

Однією з найбільш поширених форм насильства в закладах освіти є булінг. Найчастіше булінг – це свідомо сплановане, тривале, фізичне та/або психологічне насильство, припинення якого вимагає втручання третіх осіб – адміністрації, вчителів, інших працівників закладу освіти, учнів, батьків, а іноді й представників правоохоронних органів [32, с. 151].

Булінг – форма насильства, яка має низку особливостей. По-перше, булінг асиметричний: з одного боку – кривдник, який має владу й перевагу

у фізичній та / або психологічній силі, з іншого – потерпілий, який такою силою не володіє і гостро потребує підтримки і допомоги третіх осіб. По-друге, булінг здійснюють навмисно – він спрямований на нанесення фізичних і душевних страждань людині, яка стала мішенню булінгу. По-третє, булінг позбавляє потерпілого впевненості в собі, руйнує здоров'я, самоповагу і людську гідність. По-четверте, булінг – це груповий процес, який стосується не тільки кривдника і потерпілого, а й свідків насильства, всього класу, де він відбувається. По-п'яте, булінг ніколи не припиняється сам собою: завжди потрібен захист і допомога як постраждалим, так і кривдникам та свідкам [71].

Булінг може мати різні прояви. В одному випадку це можуть бути систематичні словесні образи, обзивання чи глузування над певними особливостями людини – зовнішністю, манерою говорити, одягатися, ходою, мімікою, жестами, в тому числі внаслідок захворювання або інвалідності (заїкання, кульгування). В іншому випадку знущання можуть мати форму побиття, штовхання, відбирання або псування речей, приниження гідності, наприклад, через примус виконувати будь-які принизливі дії або здійснювати акти насильства щодо третіх осіб. Подібні фізичні та словесні дії є прямим булінгом [70, с. 12].

Непрямий булінг проявляється через менш явні дії – маніпулятивну поведінку, поширення брехливої інформації, пліток, виключення людини з кола спілкування, спільних занять, ігор, відторгнення, ігнорування, бойкот.

Розрізняють чимало різновидів булінгу, при чому протягом певного відрізка часу може відбуватися перетворення одного виду на інший, оскільки між останніми немає жорсткої межі. Іноді комплекс насильницьких дій може носити два або більше проявів. Наприклад, нерідко школярі звіряче знущаються з об'єкта переслідування через особисті мотиви (завдрощі, помсту тощо), знімаючи це на відео, аби продати запис в мережі Інтернет і, задовольнивши жагу до приниження слабшого, водночас заробити грошей у такий відверто нелюдський спосіб [73].

I. Бердишев класифікує види насильства у закладі освіти за декількома критеріями [4, с. 11]. За суб'єктним складом науковець поділяє буллінг на одноосібний та колективний (моббінг), за способом вчинення – на прямий та непрямий. Як зазначає швейцарський дослідник А. Гутгенбюль, пряме (контактне, безпосередньо застосоване до жертви) фізичне й вербальне насильство набагато частіше використовують хлопці, у той час як непрямий буллінг, а саме – соціальна депривація, плітки та змови є улюбленими методами дівчат [9, с. 18].

За критерієм мети й змісту буллінг умовно поділяється на простий буллінг та хейзинг – сучасний еквівалент ритуалу ініціації, який існує переважно в закритих воєнізованих та інтернатських закладах освіти. Ці так звані перевірки на витривалість, пов'язані з перенесенням болю та страждань, на переконання психологів, сприймаються хлопцями як акти подолання власного боягузтва й пихи, демонстрація справжньої чоловічої витримки [72].

Однак превалюючим змістом та метою хейзингу є приниження й знуцання з нових членів спільноти. Ритуали, до яких їх примушують, варіюються від моральних публічних принижень до грубого фізичного й сексуального насильства. Нерідко такі обряди закінчуються тяжкими травмами, а іноді й летальними випадками. Одна з найбільших проблем запобігання хейзингу – утаємниченість ритуальної діяльності, адже інформування дорослих про такі події щиро вважається негідним «справжнього чоловіка». Відмітимо також, що горезвісна пострадянська дідівщина в лавах армії є прямою спадкоємицею шкільного хейзингу [4, с. 19].

За характером вчинюваних дій буллінг поділяється на фізичний, психічний, сексуальний та економічний. Ця класифікація не передбачає вичерпного переліку, а лише наводить найхарактерніші види насильства, виявлені педагогами та шкільними психологами, а також батьками жертв і дослідниками проблем системи освіти [71].

До фізичного булінгу найчастіше відносять штовхання, запотиличники, копняки, нанесення побоїв, примусове закриття у приміщенні, а також катування шляхом умисного завдання болю, страждань, позбавлення жертви їжі, води тощо.

Психічний булінг теж не є винятком в учнівському середовищі в усьому світі. Його прояви варіюються від глузування, образ, пліток, наклепів до жорстокого приниження людської гідності, злісного висміювання та колективної ізоляції або бойкоту, що унеможлиблює стабільний духовний розвиток дитини, робить її вразливою та може призвести до широкого діапазону соціальних і психічних девіацій.

Рідшим, але не винятковим є сексуальний булінг, зокрема, вульгарна поведінка або жести непристойного характеру, мацання статевих органів, примушення до публічного оголення та відверті сексуальні домагання.

Останнім часом все більш широкого розповсюдження набуває кібербулінг – приниження за допомогою мобільних телефонів, інтернету, інших електронних пристроїв: пересилка неоднозначних фото, знімання на відео бійок чи інших принижень і викладання відео в мережу інтернет, цькування через соціальні мережі, образи і погрози через електронну пошту, мобільний телефон, текстові повідомлення, а також створення наклепницьких вебсайтів [28, с. 51].

В умовах розквіту корисливої злочинності неповнолітніх актуальності набуває проблема економічного булінгу. Його причина здебільшого – банальна заздрість до учнів з більш високими матеріальними статками, бажання легко підживитися та за допомогою залякування здобути грошей для розваг; рідше – можливість зайвий раз познущатися з уже підкореної жертви. Найтипівішими проявами такої поведінки називають вимагання у слабшого грошей, цінних речей, їжі під загрозою застосування фізичного насильства, шантажу, псування або знищення речей (іноді – найцінніших, улюблених) об'єкта цькування [33, с. 129].

Потенційною жертвою або кривдником може стати будь-яка дитина за збігом певних життєвих обставин. Як зазначає П. Рандолл, людина, яка поводить себе у подібний спосіб, не народжується з якимось особливим геном буллінгу, а є продуктом складних соціальних процесів, які через недосконале навчання і виховання створюють антисоціальну особистість, схильну до агресивного маніпулювання слабшими людьми [73]. Юні насильники – це зазвичай впевнені в собі, схильні до домінування та підкорення інших, морально й фізично міцні діти та підлітки. На противагу їм, жертвами переважно виступають діти, яким притаманна невпевненість у собі, особлива вразливість до життєвих негараздів, нездатність чинити опір насильству і схильність до підкорення.

Аналізуючи питання сутності насильства в закладі освіти, важливо відокремлювати фізіологічно та психологічно пояснювані сплески агресії від небезпечних проявів жорстокості. Як зауважує І. Бердишев, гіперактивні діти люблять штовхнути своїх однолітків у коридорах, з усіх сил штурхати інших гравців під час занять спортом, що нерідко викликає занепокоєння батьків та педагогів, проте відбувається це через незалежні від цих учнів внутрішні біопсихологічні чинники. Відомо, що підлітковий період у хлопчиків здебільшого характеризується тимчасовим озлобленням, яке оточуючі сприймають як черствість та жорстокість, однак описане явище є більшою мірою тимчасовим, минулим і за мінімальною допомогою дорослих ніколи не трансформується у відверто насильницькі дії, спрямовані на умисне спричинення страждань іншим [3, с. 6].

На противагу ж зовнішній, умовно нормативній жорстокості, справжня умисна жорстокість являє собою вкрай небезпечний симптом; стабільно стійкий та здатний до подальшого негативного розвитку феномен і серйозний привід замислитися для сім'ї, педагогів та інших дорослих осіб, які оточують таку дитину. Жорстоке ставлення до іншого зрозуміле для дитини з дошкільного віку, і, якщо на тлі такого розуміння школяр продовжує чинити

неадекватні насильницькі дії, він внутрішньо переживає комплекс руйнівних відчуттів задоволення від такої форми поведінки [6, с. 274].

Таким чином, насильницькі дії в шкільному дитячому й підлітковому середовищі можна умовно поділити на дві форми:

1) жорсткість, за якої власна вербальна й фізична агресія не сприймається школярем як насильство, тобто дитина здогадується, що чинить погано на словах або на ділі, але не вважає це чимось надзвичайним і не припускає, що іншій особі через таку поведінку може бути дійсно погано (виправдовується висловлюваннями на кшталт «то звичайні пустощі», «ніяке це не насильство»);

2) жорстокість, за якої кривдник усвідомлює, що від його слів та дій постраждалим дійсно погано, і нерідко зізнається, що домагався саме такого ефекту з метою «покарати», «помститися», «поставити на місце» тощо.

У статті «Підходи до розуміння булінгу як форми шкільного насильства» Т. Плутицька виокремлює наступні типові ознаки шкільного булінгу:

1. Навмисність. В контексті питання боулінгу в закладі освіти важливо розрізнити поняття «навмисність» і «умисел». Стаття 24 Кримінального кодексу України визначає умисел як усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру свого діяння (дії або бездіяльності), передбачення його суспільно небезпечних наслідків і бажання або свідомого допущення їх настання [22]. Коли йдеться про шкільний булінг, необхідно пам'ятати, що діти та підлітки, які вчиняють такі дії, хоча й усвідомлюють їх характер, але не завжди розуміють і передбачають наслідки, до яких можуть призвести ці дії. Таким чином, ознака навмисності стосується лише характеру дії, але не наслідків, не дивлячись на те, що в деяких випадках діти цілком здатні оцінити заподіяну шкоду.

2. Систематичність (повторюваність). Булінгом є лише ті дії, які регулярно повторюються протягом певного часу. Не є булінгом поодинокі

епізоди соціального відторгнення чи неприйняття, одиничні образи, залякування, бійки чи інші акти агресії.

3. Агресивність. Згідно з Л. Берковіцем, агресія – це поведінка, спрямована на нанесення образи або пошкоджень іншій людині чи предмету [70]. Зі значення цього терміну випливає, що агресивна поведінка може проявлятися як у фізичному, так і у психологічному насильстві.

Необхідно зазначити, що низка дослідників (І. Кон, Д. Лейн, К. Бергер) зводить булінг, як такий, до насильства, що з нашої точки зору є не зовсім правильним. Ми цілком погоджуємося з О. Маланцевою відносно того, що насильство є лише складовою булінгу і відбувається у постійному соціальному оточенні, яке безпосередньо не вчиняє агресивних дій, але входить до булінг-структури [24, с. 115]. Тобто, у більшості випадків агресія не є самоціллю. Важливість агресії булера полягає у тому, щоб за його поведінкою хтось спостерігав.

4. Булінг є поведінкою. Вважаємо за необхідне констатувати той факт, що деякі дослідники не визнають булінг поведінкою. Так, Д. Соловйов зазначає, що «булінг не є поведінкою, а є формою взаємодії, в якій виявляються різні типи поведінки. Булінг має структуру, характерну для конфлікту, але володіє специфічними рисами (тривалий повторюваний характер булінгу, дисбаланс сил кривдника і жертви, булінг-структура містить фіксовані типи учасників – кривдник, жертва, свідок, помічник буллі, захисник жертви), що відрізняють булінг від інших форм конфліктної взаємодії. Таким чином, під булінгом розуміється тип деструктивної конфліктної взаємодії в групі, при якому кривдником щодо жертви, нездатної себе захистити, здійснюються тривалі повторювані насильницькі дії» [48].

Тим не менш, таке визначення булінгу не суперечить його розумінню як поведінки. Адже поведінка – це взаємодія суб'єкта з навколишнім середовищем, опосередкована зовнішньою (рухомою) і внутрішньою (психічною) активністю, в практичному плані – слова, заяви, дії, акції, а також взаємопов'язані послідовності всього перерахованого особистості,

групи, організації, держави, які підлягають спостереженню, вимірюванню, об'єктивній фіксації та оцінці [21].

5. Наявність булінг-структури, необхідною складовою якою є не тільки булер і жертва, а і спостерігачі (свідки).

6. Уразливість жертви. Булінг часто спрямований на тих осіб, які мають помітні відмінності в зовнішності, поведінці, мають акцент або особливості голосу, високу або, навпаки, низьку академічну успішність. Приводом до булінгу може стати стать, національність, соціально-економічне становище, релігійна або етнічна приналежність, сексуальна орієнтація, захворювання, інвалідність.

Узагальнена інформація про види насильства в закладі освіти, їх типові характеристики, прояви і наслідки представлені у таблиці 1.

Таблиця 1. Види насильства

<i>Вид насильства</i>	<i>Характер вчинених дій</i>	<i>Типові прояви</i>	<i>Можливі наслідки</i>
<i>Фізичне</i>	Дії із застосуванням фізичної сили з метою заподіяння людині болю, дискомфорту, приниження її гідності	Удари, що наносять рукою, ногою, за допомогою будь-яких предметів, побиття, штовхання, стусани, потиличники, укуси, скубання за вуха, викручування рук, заламування пальців, примус залишатися в будь-якій незручній або принизливій позі, удушення, чублення, струс і напад з будь-яким предметом або зброєю	Фізичні і психологічні травми, інвалідність, смерть в результаті травми або суїциду
<i>Психологічне</i>	Навмисні вербальні і поведінкові дії	Глузування, обзивання, образливі прізвиська, висміювання, відмова в	Негативний вплив на самооцінку

	та прояви, спрямовані на приниження гідності, ігнорування, відторгнення, контроль або соціальну ізоляцію людини	спілкуванні, недопущення в групу, гру, на спортивні змагання або інші заходи, а також образи, лайка, грубі та принизливі висловлювання	і самоповагу людини, переконання у власній «нікчемності», відторгнення від спільноти, знецінення особистості
<i>Економічне</i>	Дії, що найчастіше спрямовані на відбирання або пошкодження майна	Псування або насильницьке відбирання майна (одягу, шкільного приладдя, особистих речей, телефонів тощо) та грошей, здирництво, разове або періодичне вимагання грошей або речей під тиском і примусом, включно з погрозами застосування фізичної сили, розголошення певних відомостей, поширення чуток і пліток, перешкоджання отриманню їжі або відбирання їжі	Причинення матеріальної й моральної шкоди через завдані фізичні або психологічні страждання (біль, страх, приниження)
<i>Сексуальне</i>	Примус людини до сексуальних стосунків всупереч її бажанню і волі, будь-які (в тому числі і не пов'язані з примусом) сексуальні дії з боку дорослої	Небажані обійми, дотики, в тому числі до статевих органів іншої людини, непристойне оголення своїх статевих органів, показ порнографії, підглядання за оголеною людиною, висловлювання, що принижують	Глибока психологічна травма, зниження самооцінки, приниження честі та гідності, зниження почуття самоповаги, передчасне

особи	гідність, сексуальні	припинення
щодо неповноліт	домагання, загравання,	навчання у
ньої особи, яка	залицяння, будь-які	закладі освіти,
не досягла віку	інші прояви,	спроби
згоди	спрямовані на утиск	самогубства
	людини, яка відхилила	
	такі домагання	

2.2. Причини виникнення та наслідки насильства для особи й суспільства

Серед найважливіших чинників, які можуть призвести до насильства в закладах освіти, можна виокремити особистісні, сімейні, чинники середовища, ситуаційні та соціальні. Розглянемо кожну окрему групу більш детально.

Як правило, діти й підлітки, які вчиняють насильницькі дії та ведуть себе агресивно по відношенню до інших, відрізняються деякими індивідуальними психологічними особливостями: гіперактивністю, імпульсивністю, низьким рівнем контролю за своєю поведінкою і емоціями, розпорошеною увагою, невисокою успішністю в школі, високим рівнем схильності до гніву та агресії. Учні, які систематично знущаються над однолітками, а іноді й учителями, зазвичай роблять це цілком свідомо задля самоствердження, відчуття та демонстрації своєї влади. Причиною їхньої агресії є не стільки невміння стримувати гнів, скільки бажання налякати, завдати болю та страждань іншим за відсутності загрози покарання.

Приводом до того, що дитина стає жертвою може стати «чинник інакшості» – наявність будь-якої відмінності від більшості однолітків, наприклад, особливостей (порушень) розвитку або зовнішності, характеру, поведінки. Часто такі діти й підлітки не мають друзів і не отримують захисту з боку однолітків, що перетворює їх у легку мішень для кривдника.

Тим не менш, від насильства і цькування можуть страждати і цілком товариські діти, у яких є друзі. Наприклад, булінгу нерідко піддаються

обдаровані діти, які мають високі навчальні, творчі або інтелектуальні здібності. Вони особливо важко переживають цькування через підвищену чутливість, яка часто пов'язана з обдарованістю [34, с. 23].

У багатьох випадках з насильством та знущаннями стикаються діти, які фізично і психологічно самі не можуть постояти за себе і не знаходять підтримки серед однолітків і дорослих (батьків, вчителів). І хоч усі наведені вище особистісні чинники спостерігають найчастіше, зазнати насильства може будь-яка дитина.

Імовірність прояву насильства у закладі освіти може підвищуватися через неблагополучну соціально-психологічну атмосферу в сім'ї, брак або повну відсутність контролю за життям дитини з боку батьків, досвід насильницьких стосунків усередині родини, відсутність теплих довірчих взаємин з батьками, емоційну холодність й низький ступінь згуртованості членів сім'ї, відсутність взаємної підтримки. Насильство у взаєминах між батьками і з боку батьків по відношенню до дітей нерідко стає моделлю міжособистісних стосунків у школі, основою якої є агресія і насильство. Нерідко кривдниками стають діти, яких до доміантної поведінки, пригнічення інших, відстоювання своїх інтересів будь-якою ціною привчають самі батьки.

Ще одним з сімейних чинників насильства є ситуація відокремлення, закритості від зовнішнього світу малочисельної сім'ї, яка не має можливості природної соціальної підтримки з боку членів родини за їх невеликої кількості, або майже повної відсутності. У випадках насильства в закладі освіти дітям з таких сімей складно розраховувати на допомогу родичів і друзів, в той час як в суспільствах з розгалуженою мережею родинних і дружніх зв'язків (коли в одному закладі часто вчаться близькі й далекі родичі різного віку) на захист потерпілого негайно стають усі родичі й друзі [20, с. 87].

Несприятливий соціально-психологічний клімат у закладі освіти, стрес, викликаний перенавантаженням у навчанні і напруженими стосунками

з однокласниками і педагогами, відсутність належного контролю з боку вчителів, їхнє бажання відокремитися від випадкових проявів насильства, невміння надавати своєчасну компетентну допомогу їх учасникам, а також байдужість до подібних ситуацій з боку інших учнів та їхніх батьків, створюють сприятливе середовище для появи поодиноких випадків насильства та їх поступового перетворення у систематичне цькування.

Вчителі та інші працівники закладу освіти можуть провокувати насильницьку поведінку серед учнів, якщо самі практикують насильство щодо них (тілесні покарання, грубі висловлювання, які принижують гідність, крики й образи, дискримінація, жорстке регламентування всіх аспектів життєдіяльності учнів, завищені вимоги до навчання або дисципліни, заниження оцінок як покарання за небажану поведінку). Негативне ставлення учнів до закладу освіти збільшує вірогідність насильницької поведінки. Агресивну реакцію учнів може також зумовлювати демонстративне виокремлення педагогом когось із них в якості позитивного або негативного прикладу, а також заохочення суперництва замість співпраці [23, с. 261].

Найскладніша ситуація виникає в тому випадку, коли адміністрація і педагогічний колектив закладу освіти відмовляються визнавати наявність випадків насильства, покладають провину за те, що трапилося, на потерпілого, переконують батьків не звертатися до правоохоронних органів. Така поведінка плекає у кривдників почуття безкарності, а в постраждалих викликає розпач і безнадію, сприяє збільшенню кількості випадків насильства і нерідко призводить до трагічних наслідків.

Вчиненню насильницьких дій можуть сприяти або запобігати наступні ситуативні чинники:

- 1) Місце і час: найчастіше насильство відбувається під час перерв у коридорах, туалетах, на ігрових або спортивних майданчиках, у роздягальнях перед уроками фізкультури або після них, а також в інших місцях, позбавлених постійної уваги та контролю з боку педагогічних або інших працівників закладу освіти і батьків.

2) Присутність спостерігачів: для кривдника, головною метою якого є самоствердження і демонстрація влади, вчинення насильницьких дій без свідків не має жодного сенсу; при свідках насильницькі дії трапляються частіше, з більш травматичними наслідками для потерпілого. Присутність дорослих в подібних випадках може стати на заваді або призупинити вчинення насильства.

Характер і ступінь розповсюдженості насильства в закладах освіти нерідко відзеркалюють загальну ситуацію з насильством в суспільстві, яка, в свою чергу, знаходиться в прямій залежності від соціально-економічної і політичної ситуації, загального рівня культури, традицій і цінностей, законодавчої бази та рівня громадянської свідомості щодо її дотримання.

Серед соціальних чинників виникнення насильства в цілому і булінгу зокрема також відзначаються гендерні стереотипи, соціально-економічна нерівність і вплив засобів масової інформації [20, с. 87].

Гендерні стереотипи нерідко спричиняють прояви насильства в закладі освіти. Традиційні уявлення про домінування чоловіка і підпорядкування жінки можуть бути причиною гендерного насильства щодо дівчаток. Стереотипні забобони щодо домінування представників однієї статі над іншою нерідко зумовлюють домагання, примус до сексуальних стосунків із застосуванням сили і відвертих погроз, подальший перехід від погроз до насильницьких дій з боку учнів-хлопчиків, вчителів-чоловіків або інших працівників закладу освіти чоловічої статі. Подекуди вони можуть діяти опосередковано з використанням засобів психологічного тиску (наприклад, про понувати хорошу оцінку в обмін на секс).

Соціальна та економічна нерівність – ще одна поширена причина насильства і цькування в закладі освіти. Учні з більш матеріально забезпечених сімей або з родин, які мають вищий соціальний статус, можуть зневажати учнів із малозабезпечених сімей. Мігранти та представники етнічних меншин частіше за інших зазнають цькування в школі. У свою чергу, ті, до кого ставляться зневажливо, можуть застосовувати фізичне

насильство проти своїх кривдників. Для дітей з неблагополучних сімей фізичне насильство і психологічний тиск на інших нерідко стають засобом відновлення соціальної справедливості та самоствердження [47, с. 170].

Місцезнаходження закладу освіти також має певний вплив на ступінь поширеності в ньому насильства. Як правило, в закладах освіти, розташованих в соціально неблагополучних районах міста або сільської місцевості з більш криміногенною ситуацією, прояви насильства фіксуються частіше [35, с. 51].

Часте згадування, демонстрація і культивування насильства в засобах масової інформації, кіно й рекламі, використання сюжетів з насильством в популярних серед дітей та підлітків комп'ютерних іграх і неконтрольоване поширення порнографії збільшують рівень агресивності суспільства загалом і неповнолітніх його членів зокрема.

Жоден з наведених вище чинників, розглянутий окремо, не пояснює наявності проявів агресії в однієї людини і її відсутності в іншій, або велику кількість випадків насильства в одних закладах освіти і низьку в інших. Насильство в закладі освіти – це результат складної взаємодії особистісних, сімейних, соціальних та чинників середовища. Розуміння того, який вплив усі вони мають на рівень насильства в конкретному закладі освіти – важливий крок для його запобігання та ефективної протидії.

Поведінка дітей і підлітків різного віку, пов'язана з тими чи іншими проявами насильства, різниться. Учні молодших класів частіше зазнають насильства, вимагань та дискримінації з боку старших учнів. Фізичне насильство більш поширене серед дітей молодшого та середнього підліткового віку. В процесі дорослішання і хлопчики, й дівчатка частіше вдаються до психологічного насильства, широко використовуючи для цього можливості сучасних інформаційних технологій. Дискримінація за різними ознаками починає проявлятися, як правило, у віці 14-15 років. Приблизно в цьому ж віці серед підлітків збільшується популярність сильних, схильних до

домінування особистостей, що провокує зростання агресивної поведінки, особливо серед хлопчиків [2, с. 14].

Мотивація до насильства та булінгу також може бути різною: помста, відновлення справедливості, інструмент підкорення лідерові, повалення конкурентів, глибинне почуття антипатії та ін. Особливо небезпечною є мотивація, пов'язана із задоволенням садистських потреб особистостей, які розвиваються дисгармонійно [23, с. 248]. Але беручи до уваги те, що характерною ознакою булінгу є дисбаланс сил між жертвою і кривдником, можна стверджувати, що провідним мотивом є прагнення до самоствердження і підвищення власної самооцінки коштом уразливої особи, дискредитації жертви в очах однолітків. Що стосується спостерігачів булінгу, то ними може керувати прагнення убезпечити себе від ізоляції, зайняти бажану соціальну позицію, «бути як всі», інтерес до питання «співвідношення сил» тощо.

Більшість дослідників сходяться на думці, що основна причина булінгу криється в загальній нерівності людей. Мається на увазі не лише нерівність за статусом або статками, а й нерівність у широкому розумінні як інакшість людей, наприклад, за їхніми фізичними, розумовими, гендерними, етнічними ознаками. Звичайно, сама по собі нерівність не стає причиною цькування серед учнів, значно більш активним чинником є те, як ставляться до проявів «інакшості» батьки, педагоги та суспільство в цілому.

Із цього випливає ще одна причина булінгу – нетолерантність, нетерпимість до іншого. Ініціатори булінгу впевнені в тому, що вони за якимись ознаками кращі за тих, кого вони цькують. Найчастіше така впевненість виникає внаслідок переймання від інших (учителів, батьків, однолітків, ЗМІ) уявлення про те, що той, хто в чомусь відрізняється від тебе, – гірший. Тобто булери зазвичай абсолютно відкидають можливість прийняття системи цінностей іншого [24, с. 114].

В умовах закладу початкової освіти надзвичайно важлива роль відводиться вчителю, який може своїми діями спровокувати цькування або

ж, навпаки, – прищепити учням толерантне ставлення до кожного. На жаль, уже в початковій школі вчителі можуть вибудувати ієрархічну систему в класі, відокремлюючи умовно «хороших» дітей від «двієчників», «хуліганів» тощо. Для потенційних булерів це слугує сигналом про те, що в класі є «кращі» та «гірші» учні, яких можна та потрібно ображати, показувати їм їхнє місце. Натомість потенційні жертви отримують таким чином занижену самооцінку та уявлення про те, що вони приречені пасти задніх [7, с. 39].

Однак не лише вчитель, а й шкільна система загалом може сприяти поширенню булінгу серед школярів. Зокрема дуже часто проблема шкільного цькування ігнорується на рівні школи. Фактично виникає ситуація, коли всі знають про знущання, спрямоване на певного учня чи учнів, проте не вживають жодних заходів для припинення цих актів. Така ситуація може призводити до того, що в сприйнятті учнів насилля стає нормою.

Важливу роль у житті дітей, особливо молодших школярів, відіграє родина. Стиль виховання багато в чому впливає на те, як дитина буде поводити себе в колективі. Так, авторитарний стиль виховання, надопіка над дитиною або ж, навпаки, відсутність комунікації між батьками та дітьми можуть призвести до агресії, відчуття всездозволеності, бажання проявити себе, довести свою важливість, значимість, підвищити власну самооцінку.

Індивідуально-особистісні особливості молодших школярів також відіграють важливу роль у виникненні ситуацій булінгу. Зрозуміло, що не існує дітей, які від народження мають схильність до проявів насильства. Однак дослідники все ж відзначають, що ініціаторам булінгу загалом притаманні певні спільні риси. Так, булерами зазвичай виступають імпульсивні та агресивно налаштовані діти, що відчують потребу в підкоренні та домінуванні над іншими. Найчастіше такі діти є фізично сильнішими за інших (стосовно хлопчиків) та не схильними до співчуття [70].

Виділяють також індивідуальні характеристики, притаманні жертвам булінгу, які можна розпізнати уже в молодшому шкільному віці. Такі діти,

зазвичай, сором'язливі, замкнені і мають низьку самооцінку; із ними складно встановити контакт як дорослим, так і одноліткам. Вони часто виявляють схильність до депресій і тривожності, є фізично слабшими за своїх ровесників. Щоправда, варто наголосити, що всі названі риси можуть бути одночасно і причиною, і наслідком булінгу. Адже навіть закрита та найбільш сором'язлива дитина в одному випадку (за правильного підходу дорослих) може розкритися та проявити свої найкращі риси, а в іншому – перетворитися на типову жертву, цілковито зневіреною в собі та нездатною відстоювати власні права [49, с. 14].

Таким чином, однозначно змалювати портрет типового булера та типової жертви неможливо. Однак безперечним є факт, що учні, яким притаманні будь-які з описаних рис, заслуговують на підвищену увагу з боку батьків і педагогів. Особливо це стосується учнів молодшої школи, які ще не переживають гострий період становлення власного «я», а отже, значно легше піддаються впливу дорослих, ніж підлітки.

Булінг – це складне соціально-педагогічне явище, яке впливає як на особистісний розвиток людини, так і на суспільство загалом. Відповідно й наслідки булінгу умовно можна розділити на ті, що позначаються власне на особистості, на її розвитку, психологічному та фізичному здоров'ї, та ті, що залишають відбитки на суспільному здоров'ї, призводять до деформації суспільної та правової свідомості [52]. Весь спектр особистісних і суспільних наслідків булінгу потребує окремого дослідження із залученням психологів, педагогів та соціологів.

Говорячи про вплив булінгу на особистість, мають на увазі не лише жертв булінгу, але й усіх, хто в ньому задіяний, включаючи булерів і спостерігачів. Адже незважаючи на роль, яку виконує людина в процесі цькування, вона так чи інакше потрапляє під його вплив [20, с. 91].

Очевидно, що найбільш небезпечний вплив булінг справляє на жертву. Коло наслідків для цієї сторони цькування надзвичайно широке. По-перше, булінг може призвести до проблем зі здоров'ям, зокрема до головних болів,

запаморочень, ослаблення імунітету та, як наслідок, до частих захворювань. По-друге, жертва – це майже завжди дитина із заниженою самооцінкою, яку вона, швидше за все, перенесе у доросле життя. Такі діти зазвичай замкнуті та сором'язливі, їм важко знаходити друзів, а в дорослому житті в них можуть надалі виникати труднощі з налагодженням контактів з іншими та вирішенням конфліктів. Крім того, жертви дуже часто страждають від депресій і нервових розладів, що в найгіршому випадку може призвести до суїцидальних проявів.

Іншим крайнім наслідком постійних знущань у школі може стати ненависть до людей. Дитина, яка гостро відчуває несправедливість і водночас власну беспорядність, зрештою може забажати помсти [20, с. 87]. Як наслідок, жертва може розпочати сама чинити агресію, яка, у найжахливіших випадках, може набувати форми терористичного акту. Однак, навіть не беручи до уваги такі крайні наслідки, доводиться стверджувати, що булінг усе ж надзвичайно сильно впливає на загальний розвиток особистості. Дитина, яка тривалий час була жертвою цькування, швидше за все, виросте невпевненим у собі, нездатним приймати самостійні виважені рішення, нещасливим дорослим. Такі люди звикають перекладати відповідальність за власний добробут на інших і не вміють брати на себе відповідальність за власні рішення. Окрім того, колишні жертви булінгу привчаються сприймати свою роль як належне й часто проносять її крізь усе життя.

Іншою центральною стороною булінгу є булери, агресори. Вони, як і жертви, підпадають під його вплив, а не просто є його ініціаторами та виконавцями. Булери – це ті, хто свідомо іде проти існуючих у групі норм задля утвердження свого панування. Як наслідок, вони вважають насильницькі методи завоювання авторитету найбільш дієвими, а часто – і єдино можливими й правильними. У зв'язку із цим для булерів часто проблемно налагоджувати взаємини з іншими людьми, адже перші схильні переоцінювати власне значення та принижувати значення других. Такі люди мають труднощі у налагодженні дружних стосунків, їх комунікативні

навички часто погано розвинені, а самі вони не спроможні до емпатії та співпереживання [47, с. 172].

Дуже часто агресори мають схильність до різних форм девіантної поведінки – злочинності, наркоманії, алкоголізму. Але навіть за умови відсутності будь-яких проявів девіантності, булери найчастіше зберігають схильність до домінування та насилля в дорослому житті. Зокрема, такі люди тяжіють до авторитаризму в родині й трудовому колективі, нав'язуючи свою волю іншим звичними для них з дитинства методами цькування [20, с. 89].

Спостерігачі (свідки) булінгу також відчувають низку негативних емоцій, пов'язаних, з одного боку, зі страхом опинитися на місці жертви, з іншого, – з невдоволеністю собою від неможливості зупинити насилля (безпорадністю) та почуттям провини. Залишаючись байдужими та бездіяльними, спостерігачі все ж приховано схиляються до однієї зі сторін цькування – булера чи жертви. При цьому дослідження доводять, що більшість спостерігачів підтримують саме булерів, а не жертв [2, с. 21]. Це легко пояснюється зокрема тим, що ініціатори булінгу часто є популярними в шкільному колективі, тобто їх поведінка підтримується більшістю.

У цьому й криється один з основних негативних наслідків для спостерігачів, який проявляється в тому, що насилля починає сприйматися ними як норма та засіб досягнення популярності. Зрештою спостерігачі перетворюються на пасивну більшість, яка підкорюється нормам, що прийняті в колективі, звикає не виражати свого власного ставлення до ситуації та чітко усвідомлює своє місце в ієрархічній системі колективу.

Саме зі спостерігачами пов'язані головні наслідки булінгу для суспільства, адже, засвоївши з дитинства, що насилля є засобом досягнення цілей і завоювання авторитету, людина переносить це в доросле життя як норму [52].

Таким чином, насильство та булінг у закладі освіти, зрештою, може призвести до сприйняття дискримінації як нормального способу досягнення цілей у соціумі. Агресори, що використовували насильницькі дії для

підвищення й утвердження власного авторитету в дитинстві, цілком імовірно продовжать використовувати подібний підхід і у дорослому житті. Спостерігачі, які часто були свідками знущань, будуть сприймати таку поведінку як цілком природну і таку, що не потребує втручання. А в суспільстві загалом це зрештою призведе до популяризації насильницьких методів завоювання авторитету та сприйняття їх як норми та нетерпимості до інакшості, що подекуди проявляється у категоричній відмові сприймати будь-які особистісні прояви.

Насамкінець варто наголосити, що насильство та цькування в школі – це не тимчасове ситуативне явище, що минає само собою. Виникаючи в дитячому колективі, воно неодмінно впливає на всіх його учасників, закріплюючи за кожним певну соціальну роль. Викорінити його, як було зазначено вище, неможливо, як і неможливо повністю ліквідувати наслідки його впливу. Саме тому основна увага в школі, і передусім у молодшій, має бути зосереджена на запобіганні проявам насильницької поведінки, коли ще є можливість виявити зародки дискримінаційних поглядів і вчасно їх нівелювати.

Висновки до розділу 2

Законодавство України у сфері протидії насильству закріплює чотири форми насильства: фізичне, сексуальне, психологічне, економічне.

Фізичне насильство – це дії із застосуванням фізичної сили з метою заподіяння людині болю, дискомфорту, приниження її гідності: удари, побиття, штовхання, стусани, потиличники, укуси, викручування рук тощо.

Психологічне насильство визначається як сукупність навмисних вербальних і поведінкових дій та проявів, спрямованих на приниження гідності: ігнорування, відторгнення, контроль або соціальну ізоляцію людини: глузування, обзивання, відмова в спілкуванні, недопущення в групу, образи, лайка, грубі та принизливі висловлювання, які негативно впливають на самооцінку людини, знецінюють її особистість.

Сексуальне насильство у закладі освіти може проявлятися у небажаних обіймах, дотиках, в тому числі до статевих органів іншої людини, непристойному оголенні своїх статевих органів, показі порнографії, підгляданні за оголеною людиною, а також висловлюваннях, що принижують гідність, та сексуальних домаганнях.

Економічне насильство в закладі освіти полягає у псуванні або насильницькому відбиранні особистого майна та грошей з використанням погроз та фізичної сили.

Гендерне насильство може набувати форми психологічного, фізичного або сексуального насильства, основою яких є гендерні нерівності або стереотипи.

Однією з найбільш поширених форм насильства в закладах освіти є булінг. Булінг – це свідомо сплановане, тривале, фізичне або психологічне насильство, припинення якого вимагає втручання третіх осіб: адміністрації, вчителів, інших працівників закладу освіти, учнів, батьків, а іноді й представників правоохоронних органів.

Серед найважливіших чинників, які можуть призвести до насильства в закладах освіти, виокремлюють особистісні, сімейні, чинники середовища, ситуаційні та соціальні.

До особистісних чинників належать: гіперактивність, імпульсивність, невміння контролювати власну поведінку і емоції, схильність до гніву і агресії, низька або навпаки висока успішність, особливості розвитку або зовнішності.

Сімейні чинники включають неблагополучну соціально-психологічну атмосферу, брак або відсутність контролю з боку батьків, насильницькі стосунки в родині, малочисельність родини.

Серед чинників середовища виокремлюють: несприятливий соціально-психологічний клімат у закладі освіти, стрес, перенавантаження, напружені стосунки з однокласниками та вчителями, насильницькі практики працівників закладу освіти (тілесні покарання, грубі висловлювання, крики,

образи, завищені вимоги до навчання або дисципліни, заниження оцінок тощо)

Ситуаційними чинниками є місце і час, а також присутність спостерігачів

Серед соціальних чинників відзначаються гендерні стереотипи, соціально-економічна нерівність і вплив засобів масової інформації.

Наслідки насильства у закладі освіти умовно можна розділити на ті, що позначаються власне на особистості, її психологічному та фізичному здоров'ї, та ті, що призводять до деформації суспільної правової свідомості.

Найбільш небезпечний вплив насильство справляє на жертву: проблеми зі здоров'ям, занижена самооцінка, відчуття несправедливості та власної безпорадності, ненависть до оточуючих, бажання помсти, агресія у відповідь.

Агресори теж підпадають під вплив насильства. Вони зазнають труднощів у налагодженні взаємин з іншими людьми, залишаються неспроможними до емпатії та співпереживання упродовж усього життя.

Зі спостерігачами пов'язані головні наслідки булінгу для суспільства, адже, засвоївши з дитинства, що насилля є засобом досягнення цілей і завоювання авторитету, людина переносить це в доросле життя як норму.

РОЗДІЛ 3

ДОСВІД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕХАНІЗМУ ПРОТИДІЇ НАСИЛЬСТВУ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ №36

3.1. Вирішення проблеми протидії насильству на прикладі Початкової школи №36 м. Маріуполя

Сучасна початкова школа має надавати дітям знання й допомагати розвивати уміння та навички, необхідні для здорового та продуктивного життя як у дитячому та юнацькому віці, так і в подальшому дорослому житті. Задля досягнення цієї мети формування безпечного та комфортного освітнього середовища повинно стати одним з головних завдань закладу освіти поруч з навчанням і вихованням. Забезпечення здорової та безпечної поведінки учнів вимагає від закладу початкової освіти створення умов, сприятливих для навчання, успішної соціалізації і гармонійного розвитку дітей, а також гарантії й підтримки безпечного співіснування та взаємодії для всіх учасників освітнього процесу.

Зважаючи на різноманітність чинників, які можуть спричинити насильство, розглянутих у другому розділі дослідження, кожен заклад освіти має розробити комплексний підхід та систему заходів для профілактики й протидії цьому явищу. Попередження насильства та булінгу має бути наскрізною темою у всіх складових освітнього процесу: освітнього простору, освіти в галузі здоров'я і безпеки, фізичного виховання, системи шкільного харчування, медичної служби, соціальнопсихологічної служби, підготовки вчителів, а також взаємодії закладу освіти з сім'єю та громадою.

Забезпечення механізму профілактики та протидії насильству передбачає взаємодію всіх працівників закладу та учасників освітнього процесу в процесі створення здорового і вільного від насильства освітнього середовища [30, с. 4].

Вирішення проблеми насильства в КЗ «Початкова школа №36 – школа повного дня Маріупольської міської ради Донецької області» (далі Початкова

школа №36) стало можливим завдяки поєднанню низки управлінських, організаційно-методичних та інформаційно-просвітницьких заходів.

Серед першочергових управлінських та організаційно-методичних заходів, вжитих у закладі, слід відмітити наступні:

1. Заходи щодо забезпечення приміщень і території закладу освіти від можливості вчинення насильницьких дій з боку будь-кого з учасників освітнього процесу.

2. Аналіз соціально-психологічного клімату закладу освіти.

3. Розробка загальношкільної політики з попередження насильства і булінгу, документу, який відображає спільну позицію адміністрації, педагогічного колективу, учнів та батьків щодо проблеми насильства.

4. Розробка та ухвалення внутрішніх нормативних документів, правил поведінки, посадових інструкцій, алгоритмів дій, механізмів повідомлення про випадок насильства, призначення відповідальних за попередження, виявлення та реагування на випадки насильства.

5. Підготовка соціально-психологічної служби школи для ефективної роботи з попередження та виявлення випадків насильства, розв'язання конфліктів мирним способом.

6. Визначення партнерських державних установ і громадських організацій та механізмів взаємодії з ними для надання допомоги тим, хто постраждав від насильства, кривдникам та свідкам.

7. Моніторинг рівня безпеки і комфортності закладу освіти.

Інформаційно-просвітницька робота з вирішення проблеми насильства включала наступні складові:

1. Вивчення тем поваги та дотримання прав людини, загальнолюдських цінностей, рівності та недискримінації в рамках інваріантної та варіативної складових освітньої програми.

2. Реалізація виховних програм, які сприяють розвитку особистості та моральному становленню учнів, духу співробітництва та партнерства, взаємоповаги, навичок ефективного спілкування, критичного мислення,

ненасильницького вирішення конфліктів, самозахисту, асертивної поведінки, управління емоціями та подолання стресових ситуацій.

3. Професійна підготовка й навчання вчителів та інших працівників закладу освіти принципам позитивного виховання та підтримки дисципліни ненасильницькими методами, способам попередження агресивної поведінки та проявів насильства, стратегіям безпечної поведінки.

4. Інформування батьків про проблему насильства.

5. Підтримка батьків учнів, які зазнали знущань та насильства.

Комплекс заходів щодо попередження насильства в закладі освіти враховував його специфіку, поточну ситуацію, основні проблеми, можливості та наявні ресурси для їх вирішення. В сукупності ці заходи допомогли створити освітній простір, в якому зменшилася вірогідність проявів насильства, підвищилася здатність колективу ефективно запобігати конфліктним ситуаціям і реагувати на них.

У питанні убезпечення приміщень і території закладу освіти від можливості вчинення насильницьких дій у період з 2018 по 2020 рік наявна позитивна динаміка, але все ще залишається низка заходів, які потрібно вжити у цьому напрямку і які є пріоритетними для діючої адміністрації школи. Школа працює в закритому режимі, тобто, усі входи у приміщення закладу під час навчального процесу зачинені і перебувають під перманентним контролем технічного працівника, відповідального за доступ до приміщення школи сторонніх відвідувачів, батьків та інших родичів учнів. Зовнішній периметр школи оснащений відеонаглядом, який дає можливість контролювати і завчасно реагувати на появу сторонніх людей, автомобільного транспорту або виникнення будь-яких нестандартних ситуацій на території шкільного подвір'я (за відсутності огорожі території школи на даний період часу). Окрім того, заклад оснащений системою реагування на нестандартні ситуації «Тривожна кнопка», яка регулярно перевіряється на дієздатність спеціальними органами відповідного реагування.

Початкова школа №36 розміщена у єдиній триповерховій будівлі без додаткових корпусів та прибудов. Камер внутрішнього спостереження у школі наразі немає. Нагляд та контроль за тим, що відбувається у коридорах, поблизу туалетних кімнат, приміщеннях загального користування, їдальні, на сходах між поверхами під час перерв здійснюють чергові вчителі. У кожного з них є конкретна зона відповідальності. Зон, які б залишалися без нагляду когось з працівників школи на перервах, немає. Графік та локації чергування вчителів складається заступником директора з виховної роботи і доводиться до відома усіх працівників школи до початку навчального процесу у вересні. Під час проведення уроків нагляд за ситуацією у коридорах та інших приміщеннях школи окрім класних кімнат здійснюють технічні працівники закладу, за кожним із яких закріплені той чи інший поверхи та міжповерхові сходи.

Ефективне запобігання та реагування на випадки насильства в Початковій школі №36 зумовили необхідність налагодження як внутрішньосистемної, так і міжвідомчої взаємодії (координація своєї діяльності зі службами у справах дітей, підрозділами органів Національної поліції України, ювенальною превенцією, органами опіки і піклування, громадськими організаціями). Умовно таку взаємодію можна розділити на кілька рівнів:

1. Внутрішньовідомча взаємодія: з вищими органами управління освітою, перш за все районними (Освітній округ) та міськими (Департамент освіти Маріупольської міської ради), іншими закладами освіти, звідки і до яких переходять діти, інклюзивно-ресурсними центрами тощо.

2. Міжвідомча взаємодія: з правоохоронними органами (уповноваженими офіцерами поліції, співробітниками ювенальної превенції), установами соціального захисту (центрами соціальної допомоги сім'ї та молоді), установами та закладами охорони здоров'я.

3. Територіально-адміністративна взаємодія: з органами місцевого самоврядування (районна та міська ради).

4. Громадська взаємодія: з міжнародними та громадськими організаціями різних рівнів, які працюють у сфері захисту прав дітей, протидії насильству, підтримують постраждалих, надають психологічну допомогу тощо (Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), ГО «Дитячий фонд Здоров'я через освіту», ГО «Ла Страда - Україна», ГО «Батьки разом»).

Забезпеченню механізму протидії насильству та булінгу у Початковій школі №36 сприяла участь закладу освіти у низці проектів за підтримки міжнародних та всеукраїнських громадських організацій, Міністерства освіти і науки України.

З вересня 2019 року по квітень 2020 року комунальний заклад «Початкова школа №36 – школа повного дня Маріупольської міської ради Донецької області» долучився до участі у проекті «Створення механізму протидії булінгу та насильству у закладах освіти», що стало логічним продовженням участі у проекті 2018-2019 років «Створення безнасильного середовища у 14 закладах освіти «Безпечних школах» у Донецькій та Луганській областях» який впроваджувався ГО «Ла Страда-Україна» за підтримки Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) у тісній співпраці з Міністерством освіти і науки України.

В рамках реалізації Типового плану діяльності закладів освіти, які брали участь у пілотуванні програми «Безпечні та дружні до дитини школи», упродовж 2019-2020 навчального року у Початковій школі №36 було проведено низку заходів щодо створення і забезпечення ефективного функціонування механізму попередження та протидії насильству та булінгу. Основу такого механізму у ЗОШ №36 було закладено ще роком раніше, але зміна статусу школи з освітнього закладу I-III ступенів на початкову школу – школу повного дня зумовила необхідність перегляду усіх уставних документів закладу, починаючи статутом і завершуючи режимом роботи і правилами поведінки для всіх учасників освітнього процесу.

Одним з важливих кроків на шляху до забезпечення системи протидії насильству стало призначення уповноваженої особи з реагування на випадки

або підозру фактів насильства (згідно Наказу МОН від 02.10.2018р. №1047 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо виявлення та реагування на випадки домашнього насильства і взаємодії педагогічних працівників із іншими органами та службами»). Наступним кроком було проведення наради з педагогічним колективом про означену діяльність в межах проекту, результатом якого стало створення робочої групи з питань протидії насильству. Подальша координація роботи групи передбачала:

- 1) призначення двох педагогів-медіаторів-тренерів «Антибулінг»;
- 2) проведення та обробку результатів анкетування усіх учасників освітнього процесу;
- 3) опрацювання та складання правил закладу початкової освіти на підставі правил класу з ненасильницької поведінки;
- 4) надання методичної допомоги при проведенні тематичних виховних заходів класними керівниками;
- 5) розробку внутрішніх документів, політики, механізмів з протидії та реагування щодо насильства над дітьми;
- 6) здійснення внутрішнього моніторингу;
- 7) збір рекомендацій/коментарів від класних керівників щодо розробок занять.

У вересні-жовтні 2019 року у 2-4 класах було проведено по два міні-тренінги з метою залучення учнів до розробки правил класу з ненасильницької поведінки. Класні години з означеної тематики були внесені в план виховної роботи школи. Упродовж першого тижня жовтня було проведено анкетування «Вимір насильства над дітьми» із залученням учнів 2-4 класів, учителів та технічного персоналу школи, батьків, здійснено аналіз анкетування на рівні школи.

16-17 жовтня 2019 року двоє педагогів-тренерів-медіаторів взяли участь у тренінгу «Протидія та реагування на випадки насильства над дітьми» для педагогів 14 закладів освіти, які беруть участь у пілотуванні моделі «Безпечні та дружні до дитини школи», у м. Києві.

Під час осінніх канікул було проведено тренінг з опрацювання механізму реагування на прояви насильства та булінгу за участі педагогів і дітей-лідерів (медіаторів) – учнів 3-4 класів.

У листопаді відбулося засідання фокус-групи з дітьми щодо розробки механізму участі дітей у розв'язанні конфліктних ситуацій з використанням можливостей Шкільної служби порозуміння (ШСП), системи зворотного зв'язку від дітей щодо випадків насильства та булінгу.

Упродовж 2019-2020 навчального року педагогами-медіаторами-тренерами Початкової школи №36 було проведено 2 тренінги для класних керівників (11 осіб), по два заняття для голів батьківських комітетів (20 осіб), для дітей-медіаторів ШСП (12 осіб), обслуговуючого персоналу (8 осіб).

Проведенню вихідного анкетування у квітні 2020 року завадило впровадження карантинних заходів у всіх закладах освіти України. Річним планом роботи школи на 2020-2021 навчальний рік передбачено перенесення анкетування на квітень 2021 року.

Розглянемо етапи забезпечення механізму протидії насильству в Початковій школі №36 більш детально.

Створення ефективної системи протидії насильству та булінгу в Початковій школі №36 почалося з розробки та прийняття внутрішнього нормативного документу, який регулює політику закладу щодо насильства. Даний документ визначає загальне розуміння адміністрацією, працівниками закладу, учнями та батьками явища насильства, його видів і форм та відображає їхню спільну готовність запобігати та протидіяти будь-яким його проявам. Структуру документу «Політика КЗ «Початкова школа №36 – школа повного дня Маріупольської міської ради Донецької області» щодо попередження і протидії насильству» наведено у Додатку А.

Документ складено у відповідності до норм і вимог національного законодавства – законів України «Про охорону дитинства», «Про запобігання і протидію домашньому насильству», «Про освіту», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу», «Про повну

загальну середню освіту», рекомендаціями Міністерства освіти і науки України, трансформуючи їхні ключові положення в конкретні правила поведінки й алгоритми дій щодо профілактики та реагування на випадки насильства для всіх учасників освітнього процесу.

Обов'язковою умовою в процесі розробки Політики була наявність чіткої спільної позиції щодо проблеми насильства, алгоритмів дій для його попередження і протидії задля уникнення ризику того, що кожен учасник освітнього процесу, стикнувшись з проявами насильства чи булінгу, буде діяти (або не діяти) відповідно до своїх уявлень та переконань. Тому даний документ у Початковій школі №36 розроблявся колегіально, для чого була створена робоча група за участю представників адміністрації, вчителів, соціально-психологічної служби, учнів та представників батьківського активу.

Роботі зі створення Політики передувало вивчення соціально-психологічного клімату в школі та обговорення отриманих результатів за участі усього колективу. Було проведено дослідження в масштабах всієї школи, здійснено опитування учителів, батьків та учнів 2-4 класів. Це стало важливою складовою побудови ефективної системи протидії насильству та булінгу, адже позитивний соціально-психологічний клімат у закладі освіти – найважливіший елемент профілактики насильства.

Соціально-психологічний клімат вважають позитивним, якщо всі учасники освітнього процесу відчують себе в безпеці, залученими до життя колективу, демонструють позитивну поведінку і взаємодію, дотримуються наступних принципів та вимог [34, с. 41]:

- адміністрація і педагогічний колектив систематично здійснюють заходи для підтримки позитивних стосунків між усіма учасниками освітнього процесу;
- схвалюються і заохочуються індивідуальні відмінності та самобутність кожної особистості;

- освітній процес та позаурочна робота будуються за принципом інклюзивності;
- не допускається дискримінація учнів, вчителів та інших працівників закладу за будь-якою ознакою;
- стосунки між усіма учасниками освітнього процесу – учнями, педагогами та іншими співробітниками, адміністрацією закладу і батьками – базуються на принципах поваги, відкритості і довіри;
- використовуються активні форми навчання та інтерактивні методики, які передбачають дискусію, відкрите обговорення, прийняття різних точок зору;
- учнів підтримують і мотивують бути прикладом позитивної поведінки для інших;
- учні і батьки заохочуються до участі в розробці та ухваленні рішень, які стосуються діяльності закладу освіти;
- заходи з попередження насильства, забезпечення безпеки, фізичного і психологічного здоров'я та благополуччя учнів охоплюють всі аспекти освітнього процесу і життєдіяльності закладу освіти;
- проблеми, які виникають, в тому числі випадки насильства, не приховуються, а відкрито обговорюються, вживаються заходи щодо кожного випадку, допомога надається як тим, хто зазнав насильства, так і свідкам й самим кривдникам.

Вивчення та результати аналізу соціально-психологічного клімату в Початковій школі №36 допомогли визначити проблемні місця і напрямки роботи для гармонізації стосунків. Зазвичай, такий аналіз проводить практичний психолог закладу освіти, соціальний педагог або зовнішній експерт. У Початковій школі №36 до цього процесу долучилися уповноважена особа з реагування на випадки або підозру фактів насильства, а також два педагоги-медіатори-тренери, які набули необхідний досвід під час участі у тренінгу «Протидія та реагування на випадки насильства над дітьми» у м. Києві.

Для збору інформації щодо ситуації з проявами насильницької поведінки у школі було використано метод анкетування всіх учасників освітнього процесу, яке проводилося анонімно. До його початку учасникам надали детальне роз'яснення, з якою метою його проводять, а після аналізу анкет – повідомили про отримані результати і про те, як вони будуть використані для поліпшення соціально-психологічного клімату і профілактики насильства.

Анкетування стало корисним джерелом отримання інформації для оцінки соціально-психологічного клімату в освітньому закладі. Досвід його проведення у Початковій школі №36 показав доцільність включення в анкету питань, що дозволяють з'ясувати:

- 1) статус опитуваного: учень, представник адміністрації, вчитель, допоміжний або технічний персонал, батьки;
- 2) загальне ставлення учасників освітнього процесу до закладу освіти, навчання або роботи в ньому;
- 3) чи відчують учасники освітнього процесу себе комфортно і в безпеці в закладі освіти;
- 4) причини відчуття дискомфорту в закладі освіти або неприйняття з боку учнів чи вчителів;
- 5) причини неучасті в певних заходах, пропуску занять, небажання відвідувати заклад освіти або працювати в ньому;
- 6) ставлення інших учнів, педагогічних та інших працівників закладу освіти і причини, через які до особи ставляться інакше, ніж до інших;
- 7) чи застосовують правила закладу освіти однаково до всіх учасників освітнього процесу і причини, через які це відбувається не завжди;
- 8) чи однаково ставляться учні, адміністрація й працівники до учнів – хлопчиків і дівчат та працівників – чоловіків і жінок, представників різних національностей та різної релігійної приналежності, осіб з інвалідністю, різним рівнем добробуту тощо;

9) чи відчуває дитина себе в безпеці в закладі освіти, по дорозі до нього і додому;

10) чи є у закладі освіти правила поведінки й реагування на випадки дискримінації та насильства (система інформування, реєстрації, розбору та вжиття заходів), і як їх застосовують;

11) чи стикався будь-хто з учасників освітнього процесу з насильством (фізичним, психологічним, сексуальним, гендерним, економічним, булінгом, кібербулінгом) в ролі потерпілого (з боку учнів або працівників закладу освіти), спостерігача або сама здійснювала насильницькі дії;

12) стиль спілкування: а) в учнівському середовищі; б) між працівниками, учнями та їх батьками; в) в середовищі працівників; г) між адміністрацією закладу освіти та її працівниками, учнями та їх батьками;

13) приміщення закладу освіти та частини його території, де найчастіше трапляються випадки насильства;

14) як реагують на повідомлення про випадки насильства (від учнів та їхніх батьків) адміністрація і працівники закладу освіти (ігнорують їх, проводять розслідування, вживають заходів), які саме заходи вживаються, чи є вони дієвими;

15) яку психологічну та іншу допомогу надають особам, які зіткнулися з насильством (зазнали насильства, стали свідком) або вчинили насильницькі дії; чи є ефективною надана допомога;

16) чи володіють працівники і адміністрація закладу освіти, учні та самі батьки необхідними знаннями та навичками для ефективної протидії насильству;

17) як учасники освітнього процесу оцінюють дієвість заходів для запобігання та реагування на випадки насильства у школі.

Проект Політики щодо попередження й протидії насильству в Початковій школі №36 був представлений на загальне обговорення, з метою досягнення спільного розуміння проблеми насильства та ролі кожної зі сторін освітнього процесу в її вирішенні. Узгоджений документ був

затверджений на загальних зборах, його зміст доведено до усіх учасників освітнього процесу.

Основні положення документу знайшли своє відображення у Статуті Початкової школи №36, Правилах внутрішнього розпорядку, Правилах поведінки для учнів, посадових інструкціях вчителів, класних керівників, асистентів учителів, психолога, соціального педагога, вихователів ГПД, допоміжного та технічного персоналу.

Згідно із Законом України «Про загальну середню освіту», заклад початкової освіти «Початкова школа №36 – школа повного дня Маріупольської міської ради Донецької області» діє на підставі статуту, затвердженого Департаментом освіти міської ради, який містить основні положення, що регулюють його діяльність відповідно до законодавства України. Розділи статуту містять положення про неприпустимість насильства та дискримінації у стосунках між усіма учасниками освітнього процесу, їхні права, обов'язки та дії у випадку насильства. Зі статутом ознайомлено всіх працівників, учнів (з урахуванням вікових особливостей) та їхніх батьків. Заклад освіти забезпечує відкритий доступ до статуту на веб-сайті Початкової школи №36 [46].

Статут визначає основні права та обов'язки учасників освітнього процесу і заборонені дії у школі, Правила поведінки детально описують вимоги до поведінки та дотримання встановлених норм і правил особистої безпеки та взаємодії на уроках, перервах, під час спортивних, творчих заходів у різних приміщеннях (класах, коридорах, їдальні, бібліотеці, актовій та спортивних залах, туалетах), на спортивному та ігровому майданчиках, під час чергування, на екскурсіях та інших заходах. Правила поведінки доведені до відома всіх учнів, батьків та працівників Початкової школи №36.

Даний документ не тільки закріплює неприпустимість насильства та дискримінації, але й доступно й зрозуміло для учнів молодшого шкільного віку пояснюють, що є насильством і дискримінацією, їхні прояви та можливі наслідки.

В окремому розділі Правил також зазначені заходи, які будуть вжиті до порушників, надається роз'яснення кому і як учні можуть повідомляти про здійснені випадки або загрозу насильства, а також до кого вони можуть звернутися по допомогу для вирішення конфліктних ситуацій. Досить юний вік школярів початкової школи не став на заваді їх участі у розробці документу. Колективна робота над Правилами, на нашу думку, сприяла розвитку відчуття залученості, досягненню загальної згоди та відповідальності кожного за їх виконання.

У Правилах внутрішнього трудового розпорядку для працівників Початкової школи №36 вказані норми педагогічної етики, заходи, які будуть вжиті адміністрацією закладу щодо працівників, які допускають дискримінацію, погрози, знущання, фізичне та психологічне насильство щодо учнів або колег, а також заходи захисту працівників, які зазнали знущання або насильства зі сторони учнів або батьків. Правила визначають дії працівників у ситуації, коли вони дізнаються про реальні або ймовірні випадки насильства в закладі або самі стають його свідками.

Після формування пакету внутрішніх нормативних документів, що регулюють дії та відповідальність усіх учасників освітнього процесу із запобігання та реагування на випадки насильства та булінгу, адміністрація та педагогічний колектив Початкової школи №36 визначили перелік та першочерговість заходів щодо профілактики насильства та булінгу. На основі переліку було розроблено план заходів із зазначенням відповідальних осіб та термінів виконання. План заходів щодо запобігання насильства та булінгу в Початковій школі №36 наведено у Додатку 2.

Досвід забезпечення механізму протидії насильству та булінгу у Початковій школі №36 дозволяє виокремити наступні складові формування безпечного та доброзичливого освітнього середовища:

- доброзичливий стиль спілкування;
- реалізація освітніх програм;
- проведення позакласних заходів;

- навчання та підтримка вчителів;
- безпечна інфраструктура;
- чітко окреслена політика щодо насильства;
- взаємодія зі службами.

Відповідно до Листа МОН України №790 від 29.12.2018р. «Щодо організації роботи у закладах освіти з питань запобігання і протидії домашньому насильству та булінгу» [57] до освітніх програм 1-4 класів було включено теми із запобігання та протидії домашньому насильству і булінгу, забезпечити підвищення кваліфікації педагогічних працівників, надати методичну підтримку закладам освіти з питань запобігання та протидії домашньому насильству і булінгу.

Для ефективної протидії насильству та булінгу, адміністрація, вчителі та інші працівники закладу отримали інформацію про насильство в освітньому середовищі, вивчили його причини, форми прояву та наслідки, усвідомили свою роль та ступінь відповідальності у вирішенні проблеми насильства в школі. Для цього було надано відповідні інструменти: посадові інструкції, алгоритми дій – від виявлення і реєстрації до надання допомоги всім учасникам випадку насильства.

Крім того, у педагогічному колективі на чолі з адміністрацією відбувається формування культури безконфліктної поведінки, навичок конструктивного спілкування з учнями та колегами, мотивації не залишати без уваги прояви насильства, негайно втручатися, щоб припинити насильство і надавати допомогу залученим сторонам.

Вчителі та адміністрація закладу освіти пройшли спеціальний курс щодо запобігання насильства, булінгу та дискримінації, вивчили ці теми в рамках інших курсів у форматі окремих тематичних модулів, скористалися можливостями навчання онлайн.

Поряд з адміністрацією школи та педагогічними працівниками (вчителями, психологом та соціальним педагогом), було забезпечено

підготовку та інструктаж з питань профілактики насильства для технічних співробітників і допоміжного персоналу закладу освіти.

Досвід здійснення навчання педагогічних працівників та технічного персоналу закладу освіти в умовах Початкової школи №36 – школи повного дня засвідчив доцільність проведення коротких одноденних (2-4-годинних) семінарів-практикумів, в результаті яких адміністрація закладу, вчителі та інші працівники отримали змогу:

1) сформувати загальне уявлення про насильство в освітньому середовищі, його масштаби, види і форми прояву;

2) дізнатися про причини і чинники насильства, особистісні характеристики учасників насильства (потерпілих, кривдників, свідків), ознаки, за якими можна розпізнати постраждалих від насильства і кривдників;

3) дізнатися про наслідки насильства для його учасників, навчального колективу і освітнього закладу в цілому;

4) ознайомитися із заходами профілактики і діями для припинення насильства, інформування керівництва закладу освіти і надання допомоги всім особам, залученим у конфлікт;

5) оволодіти практикою розробки заходів з профілактики та реагування на випадки насильства, в тому числі проведення аналізу ситуації в закладі, участь у виробленні політики закладу щодо насильства, правил поведінки, посадових інструкцій і алгоритмів дій для всіх учасників освітнього процесу.

Проблему запобігання насильства також було розкрито з управлінської точки зору, основну увагу приділено організаційним заходам і діям директора і його заступників з профілактики та реагування на випадки насильства.

Програма навчання вчителів та технічного персоналу школи мала на меті розкрити їхню роль у попередженні насильства щодо учнів і надання допомоги учасникам конфліктної ситуації.

Ефективності навчання колективу Початкової школи №36 щодо запобігання та протидії насильству сприяли наступні фактори:

- залучення до проведення семінарів спеціально підготовлених тренерів або педагогів, які пройшли навчання з питань запобігання насильству і мають досвід роботи в цій темі;
- вибір відповідного місця для занять – навчальної аудиторії на 20-25 осіб, оснащеної мультимедійним обладнанням;
- попереднє пояснення мети, завдань і актуальності заняття задля мотивації до активної і зацікавленої участі;
- використання інтерактивного спілкування, діалогу, групового обговорення як основних методів взаємодії між учасниками і тренером;
- приділення достатньої кількості часу вступним вправами на початку семінару для занурення його учасників до колективної взаємодії і підбиттю підсумків спільної роботи після закінчення семінару;
- використання роздаткових матеріалів, які можна використовувати як під час групових занять, так і самостійно, а також наочних засобів навчання (електронних презентацій, відеороликів) для швидшого й правильного сприйняття і закріплення інформації.

Навчання адміністрації, педагогів та інших працівників Початкової школи №36 з проблематики насильства не обмежувалося проведенням лише одного семінару чи тренінгу. Була проведена систематична робота з урахуванням ситуації в закладі. Підвищення компетенцій співробітників з питань профілактики насильства і їхнього залучення до обговорення цієї проблеми здійснювалося не тільки в рамках спеціально організованих навчальних занять, а й під час проведення робочих нарад, засідань педагогічної ради, ради з профілактики, розбору конкретних випадків і аналізу ефективності вжитих заходів.

Забезпечення ефективного механізму протидії насильству в закладі початкової освіти неможливе без участі батьків як активних учасників освітнього процесу. Від поведінки батьків, їхнього стилю виховання,

ставлення до дитини та інших людей, багато що залежить у формуванні її особистості і розвитку соціальних навичок, в тому числі навичок адаптації до колективу однолітків і поведінки в закладі освіти.

Попри доступність численних джерел інформації про виховання дітей (книг, тематичних журналів, окремих публікацій і спеціальних сайтів в Інтернеті тощо), велика кількість батьків не мають чіткого уявлення про те, як навчити свою дитину ефективно спілкуватися з однолітками і дорослими, вирішувати конфліктні ситуації, долати негаразди, бути впевненою у своїх силах і успішною в досягненні цілей.

Найбільш поширеною і доступною формою взаємодії закладу освіти з батьками, і Початкова школа №36 не є виключенням, залишаються батьківські збори. Під час зборів поряд з поведінкою учнів, їхніми досягненнями і проблемами в навчанні, вчителі обговорюють різні питання, пов'язані з вихованням дітей, проявом насильства у сім'ї і закладі освіти, способами недопущення насильницької поведінки, своєчасним виявленням симптомів неблагополуччя, наданням допомоги як постраждалим (для подолання наслідків насильства), так і кривдникам (для зміни поведінки). Класні керівники нерідко запрошують на батьківські збори психолога, соціального педагога школи, уповноваженого з прав дитини, представників адміністрації та керівника закладу освіти. Орієнтовна тематика для обговорення на батьківських зборах наведена у Додатку 3.

Крім батьківських зборів використовуються й інші форми роботи з батьками. Серед них: батьківсько-вчительська конференція, тренінги з проблем виховання дітей, традиційні Дні відкритих дверей (листопад, квітень) спільні творчі та спортивні заходи (свята, фестивалі, ярмарки, походи, спортивні змагання) тощо.

Вчителі та шкільний психолог застосовують також індивідуальні форми спілкування з батьками, такі як консультація, бесіда, телефонна розмова, відвідування сім'ї, спільна зустріч з батьками та фахівцями (психологом,

соціальним педагогом, медичним працівником, уповноваженим з прав дитини).

На допомогу батькам педагогічним колективом Початкової школи №36 готуються інформаційні матеріали з актуальних питань здійснення освітнього процесу, профілактики насильства, пам'ятки з безконфліктного спілкування з дітьми, визначення ознак насильства і знущань над дитиною та її агресивної поведінки, буклети з алгоритмами дій у разі порушення прав дитини або вчинення насильства щодо неї в закладі освіти і контактними даними організацій, куди можна звернутися по допомогу.

Найважливішим із заходів профілактики насильства в освітньому середовищі є формування умінь і навичок розвитку і підтримки здорових міжособистісних стосунків у самих учнів, починаючи з початкової школи. Задля досягнення цієї мети до річного плану роботи Початкової школи №36 обов'язково включаються заходи, які сприяють формуванню в дітей навичок управління своєю поведінкою, шанобливого ставлення до однолітків і дорослих, конструктивного вирішення конфліктів, розпізнавання маніпуляцій і опору негативному впливу, самостійного прийняття рішень. Усі вони допомагають учням з дитинства засвоювати загальнолюдські цінності, вчитися поважати права і гідність людини, її самотність, гендерну рівність, підвищувати власну самоповагу і самооцінку без шкоди для оточуючих.

Задля дійсно позитивного результату такі заходи вживаються у відповідності до реальних потреб учнів, їх вікових особливостей і когнітивних можливостей, а також ключових пізнавальних, соціально-психологічних та індивідуально-особистісних чинників можливої зміни поведінки.

Досвід проведення просвітницьких заходів з протидії насильству та булінгу у Початковій школі №36 засвідчує їх дієвість за умови дотримання наступних вимог:

- використання ціннісно-мотиваційного підходу для усвідомлення учнями цінності здорових міжособистісних взаємин без насильства і дискримінації;
- активне залучення учнів до обговорення з метою знищення гендерних стереотипів і норм, що підживлюють гендерне насильство як щодо дівчаток (жінок), так і щодо хлопчиків (чоловіків);
- застосування інтерактивних методів навчання для активного залучення учнів до освітнього та виховного процесу;
- врахування впливу навколишнього соціального середовища, поширених в суспільстві стереотипів, соціокультурних особливостей та національних традицій, наявних моделей поведінки дорослих та дітей;
- розгляд прикладів ситуацій, пов'язаних із проявом насильства, способів попередження таких ситуацій і виходу з них;
- відповідність рівня професійної підготовки педагогів і ресурсних можливостей закладу освіти.

Під час проведення тематичних заходів з профілактики та протидії насильству, було створено психологічно комфортну і безпечну атмосферу, зміст обговорень і висловлювань був особистісно сприйнятним, цінним для кожного з учасників. Це стало можливим за допомогою методів навчання, у яких педагог виступав як модератор і, не пропонуючи готових рішень і оцінок, спонукав учнів до самостійного визначення свого ставлення до різних життєвих ситуацій і вибудовування моделі своєї поведінки. Розробки занять з попередження та протидії насильству та булінгу для учнів 1-4 класів містяться у Додатку 4.

Вагомим внеском в організаційно-просвітницьку роботу з учнями щодо забезпечення механізму протидії насильству в Початковій школі №36 стало створення Шкільної служби порозуміння (ШСП). В умовах початкової школи це завдання потребувало особливого підходу адже в більшості випадків положення про ШСП передбачає долучення до процесу розв'язання конфліктних ситуацій учнів середніх і старших класів (7-11 класи). В

Початковій школі №36 умови й правила діяльності ШСП розроблялися з урахуванням вікового контингенту учнів і передбачали залучення учнів 3-4 класів, якому передувала низка інтерактивних занять та тренінгів, проведених як шкільними педагогами-тренерами-медіаторами, так і уповноваженими представниками міжнародних і всеукраїнських громадських організацій.

Куратором діяльності ШСП у Початковій школі №36 є заступник директора з виховної роботи, яка пройшла навчання методики реалізації програм примирення у м. Києві та отримала сертифікат педагога-медіатора-тренера. Зразок Положення про шкільну службу порозуміння у закладі початкової освіти наведено у Додатку 5.

Коштами громадських організацій – партнерів у школі було відремонтовано і обладнано окрему кімнату медіації, основним атрибутом якої є великий круглий стіл для вирішення конфліктних питань і обговорення ситуацій з проявами агресії, який дозволяє усім учасникам події висловити власну думку і обґрунтувати поведінку в атмосфері «рівний серед рівних».

3.2. Методичні рекомендації щодо забезпечення механізму протидії насильству в закладі початкової освіти

Механізм запобігання та протидії будь-яким проявам насильства в освітньому середовищі має на меті формування гуманістичних рис людини, толерантного ставлення до оточуючих, здатності сприйняття цінності й неповторності кожної окремої особистості, навичок безпечного та комфортного співіснування та співробітництва, а у випадках фіксації проявів насильницької поведінки – запровадження системи перевиховання особистості, оскільки насильство представляє собою засвоєвану модель поведінки, від якої можна відучити [35, с. 69].

Для адміністрації та педагогічного колективу освітнього закладу важливо не тільки розуміти причини, що можуть привести до деформацій характеру дитини та внаслідок цього до насильницьких дій по відношенню

до близьких людей, однокласників чи інших учнів, учителів або інших працівників, але також вчасно їх помітити, адекватно відреагувати і, головне, мати чітке уявлення про небезпеку проявів насильства для кожної окремої особи, закладу освіти й суспільства в цілому, а також про віддалені наслідки, які може мати застосування таких хворобливих форм досягнення особистої мети, як будь-які форми насильства, розглянуті у другому розділі дослідження.

Основними чинниками для визначення успішності діяльності закладу освіти із запобігання та протидії насильству є:

1) урахування потреб усіх учасників освітнього процесу, визначених у ході здійснення аналізу соціально-психологічного клімату освітнього закладу;

2) залучення самих дітей і врахування їх думки під час розробки шкільних механізмів превенції насильства, реагування на його прояви та системи допомоги усім його учасникам, які сприяють підвищенню ступеню довіри дітей до цих механізмів, переконують у спрямованості пропонованих дій на реалізацію їх реальних потреб та очікувань.

Досвід забезпечення механізму протидії насильству та булінгу в закладі освіти «Початкова школа №36 – школа повного дня Маріупольської міської ради Донецької області» дозволив визначити три пріоритетних напрями діяльності (аналітико-прогностичний, організаційно-методичний, корекційно-розвивальний) та сформулювати рекомендації щодо попередження жорстокості та насилля в закладах освіти, в тому числі, освіти початкової.

Забезпеченню дієвого механізму протидії насильству в закладі освіти завжди передують заходи аналітико-прогностичного напрямку, а саме:

- Аналіз соціально-психологічного клімату закладу освіти.
- Запровадження відповідного механізму аналізу ризиків виникнення проявів насильства та булінгу у кожному конкретному закладі освіти.

- Розробка плану дій щодо розв'язання проблеми насильства та запровадження механізму постійного відстеження випадків насильства серед дітей: виявлення дітей-агресорів, дітей-жертв, організація системної роботи з ними відповідних фахівців (індивідуальної та в групах), залучення до такої роботи психологічної служби закладу.

Організаційно-методичний напрям передбачає наступні кроки й заходи:

- Вжиття заходів щодо забезпечення безпеки приміщень і території закладу освіти.

- Ініціювання, обговорення та планування спільних дій адміністрації, педагогічного колективу, учнівського активу та батьківської громадськості, спрямованих на усунення та профілактику недоліків у роботі освітнього закладу із забезпечення механізму протидії насильству та булінгу.

- Ознайомлення учасників освітнього процесу з нормативно-правовою базою та регулюючими документами щодо превенції проявів насильства в освітньому середовищі.

- Проведення зустрічей, круглих столів, семінарів, тренінгів із залученням представників правоохоронних органів, служб у справах дітей, ювенальної превенції, медичних установ, міжнародних і всеукраїнських громадських організацій, діяльність яких передбачає сприяння у розв'язанні релевантних питань.

- Розробка загальношкільної політики з попередження насильства і булінгу, документу, який відображає спільну позицію керівництва, педагогічного колективу, учнів та батьків щодо проблеми насильства.

- Ухвалення внутрішніх нормативних документів, правил поведінки, посадових інструкцій, алгоритмів дій, механізмів повідомлення про випадок насильства, призначення відповідальних за попередження, виявлення та реагування на випадки насильства.

- Проведення заходів з актуалізації теоретичних знань та практичних навичок щодо забезпечення ненасильницької поведінки усіх учасників

освітнього процесу у формі гурткової, факультативної, позакласної роботи з обов'язковим регулярним залученням батьків.

- Організація роботи Шкільної служби порозуміння (ШСП), яка передбачає безпосередню участь учнів (у випадку початкової школи – учнів 3-4 класів) у розв'язанні поточних конфліктних ситуацій відповідного рівня.

- Організація і забезпечення постійного функціонування шкільного кабінету медіації – осередка вирішення спірних питань і конфліктних ситуацій між учнями.

- Створення й постійне оновлення інформаційних куточків для учнів із переліком організацій і контактів, за якими можна звернутися у ситуації насилля та правопорушень.

- Створення і забезпечення шкільного алгоритму реагування на випадки насильства серед дітей: чіткий перелік можливих дій, відповідальності та компетентностей вчителя, представників адміністрації, психолога і соціального педагога; визначення їх ролей та обсягу обов'язків.

- Організація та проведення в школі спортивних змагань командного типу, з метою компенсації браку тактильного спілкування між дітьми, який нерідко має своїм наслідком агресивний стиль поведінки.

- Зосередження уваги на особливостях гендерного виховання дітей, починаючи з молодшого шкільного віку, зокрема прийнятних способах вираження особистісних симпатій.

- Систематичне ознайомлення вчителів і учнів з інформацією про прояви насильства та його наслідки. Особливу увагу слід приділити загальноприйнятим у світі поняттям «нехтування потребами дитини», яке є більш широким з огляду на розуміння проблеми насильства над дітьми, та «легкі форми прояву насильства», зокрема психологічному й економічному його видам. З цією метою доцільно проводити серед педагогів інтерактивні заняття та тренінги з діагностики й реагування на «легкі» форми насильства, адже саме з них починається формування насильницького стилю поведінки дітей відносно одне одного.

- Моніторинг рівня безпеки, комфортності та інклюзивності закладу освіти.

Корекційно-розвивальний напрям передбачає:

- Впровадження у кожному окремому закладі програм заміщення агресії, які відповідають психо-віковим особливостям цільового контингенту учнів – тренінгів або інших позакласних заходів з розвитку соціальних навичок, індивідуального виявлення та призупинення проявів агресії, заміни агресивної поведінки на асертивну, формування та розвитку загальнолюдських моральних цінностей, толерантності, усунення гендерних стереотипів.

- Коригування наявних форм прояву агресії серед дітей, формування навичок ненасильницької поведінки за допомогою позитивного прикладу з боку педагогів, адже вчителі самі часом дозволяють собі такі прояви психологічного насильства як порівняння, навішування ярликів, ігнорування почуттів дітей.

- Формування у педагогів навичок ідентифікації насильства як у своїй власній поведінці, так і в поведінці дітей з метою формування єдиного погляду на розв'язання проблеми насильства в закладі освіти.

- Вжиття заходів з подолання егоцентризму і розвитку емпатійних якостей, асертивних та гуманістичних комунікативних здібностей, навичок адекватної самооцінки, самоконтролю та здатності до саморозвитку, критичного мислення, соціальної адаптованості й необхідного задіяння індивідуальних механізмів подолання стресів і переживань.

- Формування ціннісних пріоритетів, здібності протистояти негативним явищам та почуттям, сприяння соціалізації кожної окремої особистості засобами освітніх, виховних, позакласних заходів, які відповідають віковій категорії цільової аудиторії.

- Планування і реалізація роботи з усім класним колективом в межах програми корекції поведінки та надання допомоги дитині-агресору. Будь-яка бесіда з дитиною-агресором має базуватися на загальнолюдських цінностях.

Не можна залишати поза увагою батьків таких дітей, бажано долучати до цієї роботи відповідні служби, особливо у випадку виявлення кризового стану сім'ї.

Постійне підвищення кваліфікації адміністрації, педагогічних працівників, шкільних психологів і соціальних педагогів з питання запобігання та протидії насильству та булінгу відіграє важливу роль у результативності заходів з попередження насильства у школі. Саме тому варто закріпити цей аспект в окремому пункті посадових обов'язків педагогічних працівників закладу освіти.

Забезпечення дієвого механізму профілактики та протидії насильству у закладі освіти неможливе за відсутності активного залучення до цього процесу батьків як постійних учасників освітнього процесу, оскільки саме вони залишаються релевантним джерелом інформації для дітей. Організаційно-просвітницька робота з батьками (анкетування, тренінги, Дні відкритих дверей або Батьківські дні, залучення батьків до освітнього процесу, участі у позакласних заходах, доступ їх до участі у прийнятті важливих шкільних рішень) є одним з ефективних засобів донесення інформації про загальні способи попередження ситуацій насильства та наявні форми допомоги, яку дитина може отримати в сім'ї та в стінах школи. Особливо актуальною співпраця з батьками є в закладах початкової освіти, коли йдеться про дітей молодшого шкільного віку.

Співпраця закладів освіти з міжнародними та громадськими організаціями може стати важливою складовою в забезпеченні механізму протидії насильству та булінгу, адже її метою є привертання уваги органів самоврядування та громадськості до існування проблеми насильства серед дітей в школі, її наслідків, підвищення обізнаності з цього питання усіх учасників освітнього процесу та громадськості та задоволення переліку потреб освітнього закладу (інформаційних, організаційних, медійних, фінансових) для її розв'язання. Заходами щодо шляхів попередження правопорушень та проявів насильницької поведінки можуть бути: організація

та проведення спільних акцій з представниками громадських та недержавних організацій, тренінгів для учнів, вчителів і технічного персоналу школи, відповідального батьківства; розробка і розповсюдження тематичних буклетів, листівок; проведення конкурсів плакатів, малюнків, творів тощо.

Висновки до розділу 3

Досвід забезпечення механізму запобігання та протидії будь-яких проявів насильства у закладі початкової освіти на прикладі Початкової школи №36 доводить необхідність вивчення та аналізу соціально-психологічного клімату закладу з метою виявлення наявних та потенційно можливих ситуацій з проявами насильницької поведінки, вжиття низки організаційно-методичних та інформаційно-просвітницьких заходів, обов'язкового залучення до вирішення проблеми насильства всіх учасників освітнього процесу.

Для здійснення аналізу соціально-психологічного клімату закладу освіти доречним є використання методу окремого анкетування з питань безпеки та наявності або передумов виникнення випадків насильства усіх категорій учасників освітнього процесу: учнів, педагогічних працівників, технічного персоналу школи, батьків.

Результати аналізу соціально-психологічного клімату враховуються при складанні загальношкільного Плану дій з профілактики та протидії насильству в освітньому закладі який лягає в основу загальношкільної Політики з попередження насильства і булінгу, документу, в якому прописана загальна позиція адміністрації, педагогічного колективу, учнів та батьків щодо проблеми насильства і шляхів її профілактики та подолання.

Організаційно-методичні заходи також передбачають забезпечення високого рівня безпеки всередині й на території школи; ухвалення низки внутрішніх нормативних документів (Правил поведінки в закладі освіти, посадових інструкцій усіх категорій працівників закладу, алгоритмів дій, механізмів повідомлення про випадок насильства, наказів, в тому числі, про

призначення відповідальних за попередження, виявлення та реагування на випадки насильства); налагодження партнерських відносин і плідної взаємодії з державними установами і громадськими організаціями для більш глибокого усвідомлення проблеми і надання необхідної допомоги тим, хто постраждав від насильства, а також кривдникам та свідкам.

До інформативно-просвітницьких заходів відносять включення тем поваги та дотримання прав людини, загальнолюдських цінностей, рівності та недискримінації. в освітні програми предметів інваріантної та варіативної складової навчального плану; реалізацію плану виховної роботи, компоненти якого сприяють гармонійному розвитку та моральному становленню особистості учнів, набуттю навичок ефективного спілкування, критичного мислення, співробітництва та партнерства, вирішення конфліктів мирним шляхом, управління емоціями та подолання стресових ситуацій; постійне підвищення рівня обізнаності адміністрації школи з питань небезпеки будь-яких проявів насильства, вдосконалення нормативно правової бази щодо їх профілактики та подолання, а також відповідальності за вчинення або відсутність адекватної реакції на випадки насильства; проведення семінарських занять та тренінгів для учнів (з урахуванням психо-вікових особливостей), педагогічних працівників, технічного персоналу закладу, батьків.

Забезпечення механізму протидії насильству у кожному конкретному закладі освіти вимагає врахування його специфіки, поточної ситуації, основних проблем, можливостей та наявних ресурсів для їх вирішення. Тільки сукупність аналітичних заходів, організаційно-управлінських і просвітницьких рішень сприяють створенню освітнього простору, в якому мінімізується вірогідність проявів насильства та підвищується здатність усіх учасників освітнього процесу ефективно запобігати конфліктним ситуаціям, а у разі виникнення – реагувати на них адекватно.

ВИСНОВКИ

Відповідно до завдань, зумовлених метою дослідження на тему «Забезпечення механізму протидії насильству в закладах початкової освіти», в роботі було дано визначення базових понять; проаналізовано нормативно-правову базу вирішення проблеми насильства в закладі освіти, розкрито ступінь дослідженості питання насильства в освітньому середовищі, висвітлено його сутнісні характеристики, розроблено методичні рекомендації щодо забезпечення механізму протидії насильству в закладі початкової освіти.

У контексті дослідження процесу розробки і впровадження механізму попередження та протидії будь-яким проявам насильства в освітньому закладі базовими поняттями є «насильство», «насильство в закладі освіти», «жорстоке поводження», «булінг (цькування)», «кібербулінг», «дискримінація», «мобінг», «конфлікт», «жертва», «агресор», «спостерігач», «медіація».

Зміни у сприйнятті та вирішенні проблеми шкільного насильства і булінгу як одного з його проявів відобразилися на законодавчому рівні – в Україні було створено нову нормативно-правову базу з питань запобігання та протидії будь-яким проявам насильства в сім'ї та закладах освіти, закріплену у низці основних міжнародних та державних документів і законодавчих актів, найважливішими серед яких є: Конвенція ООН про права дитини, ратифікована Постановою Верховної Ради України 27 лютого 1991 року, Конституція України, Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001р., Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2015р., Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017р., Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», від 18 грудня 2018 року, низка наказів і листів Міністерства освіти і науки України з рекомендаціями щодо виявлення і реагування на випадки насильства та взаємодії педагогічних працівників із іншими органами та службами.

Першими до спроби систематичного дослідження проблеми булінгу вдалися скандинавські вчені, серед яких: Д. Олвеус, А. Пікас, Є. Роланд, П. Хайнеманн. Згодом інтерес до проблеми насильства у школі активізувався у Великій Британії. Серед британських дослідників слід відзначити Д. Лейна, Е. Мунте. В. Ортона, Д. Таттума. Американська школа вивчення проблем дитячої та підліткової шкільної агресії представлена науковцями А. Хорном, Б. Глейзером, Т. Сейджером.

Проблема насильства та булінгу в закладах освіти починає розроблятися та отримувати наукове обґрунтування вітчизняних дослідників. Заслужують на увагу праці М. Алексеєнко, В. Андрєєнкової, Е. Дубровської, Н. Зимівець, К. Левченко, Ю. Малієнко, М. Матвійчук, О. Маланцевої, Т. Цюман, М. Ясеновської та інших, але на сучасному етапі вивчення даного питання вітчизняні дослідження ґрунтуються переважно на закордонних розробках теорії шкільного насильства та булінгу.

Передумови для проявів насильства та цькування закладаються в ранньому шкільному віці під час навчання в початковій школі, адже вже на цьому етапі можуть з'являтися прояви недобррозичливості, нетолерантності й дискримінації по відношенню до інших. Вже в початковій школі можливе виявлення потенційних агресорів та кривдників і застосування необхідних психолого-педагогічних заходів, метою яких є попередження більш серйозних проявів насильства та булінгу.

На виникнення проявів насильства у початковій школі впливають декілька чинників, серед яких приналежність до різних культур, різниця у соціальному статусі, матеріальних статках, ситуація в родині дитини, атмосфера всередині й за межами стін освітнього закладу.

Законодавство України у сфері протидії насильству визначає чотири види насильства: фізичне, сексуальне, психологічне, економічне. Насильство у середовищі школярів може набувати різноманітних форм – від постійних насмішок з будь-якого приводу (національна приналежність, зовнішні або інтелектуальні особливості тощо), вербальних образ, псування особистих

речей до побиття, вимагань, фізичного та психологічного приниження, ігнорування або бойкоту. Розповсюдженим явищем стали також булінг (цькування) та гендерне насильство.

Наслідки насильства у закладі освіти умовно можна розділити на ті, що позначаються власне на особистості, її психологічному та фізичному здоров'ї, та ті, що призводять до деформації суспільної правової свідомості.

Досвід комунального закладу «Початкова школа №36 – школа повного дня Маріупольської міської ради Донецької області» доводить доцільність вжиття наступних заходів задля створення та забезпечення ефективного механізму попередження та протидії насильству та булінгу у закладі початкової освіти:

- 1) Забезпечення безпеки приміщень і території школи;
- 2) Проведення діагностики ситуації з насильством та булінгом у закладі початкової освіти, аналіз соціально-психологічного клімату;
- 3) Розробка загальношкільної політики з попередження насильства та булінгу;
- 4) Розробка та ухвалення внутрішніх нормативних документів з урахуванням вирішення проблеми запобігання та протидії проявам насильства (Статут, Правила поведінки в закладі, посадові інструкції педагогічних та інших працівників закладу, алгоритми дій у випадках насильства та цькування, накази з призначення відповідальних);
- 5) Підготовка соціально-психологічної служби школи до впровадження ефективної системи попередження та протидії насильству;
- 6) Складання плану роботи закладу щодо попередження насильства та булінгу;
- 7) Інформування усіх учасників освітнього процесу з питань виникнення різноманітних ситуацій з проявами насильства та булінгу і їх законодавчого врегулювання (презентація і обговорення дотичних матеріалів на педагогічних радах, засіданнях методичного об'єднання класних керівників, тематичних класних годинах, заняттях та тренінгах для учнів,

учителів, батьків, технічного персоналу школи, батьківських конференціях та зборах тощо);

8) Створення інформаційних куточків для учнів з переліком організацій та осіб, до яких можна звернутися у ситуації насильства та булінгу;

9) Проведення просвітницької роботи фахівців соціально-психологічної служби школи, педагогів-медіаторів-тренерів серед дітей, педагогічного та технічного персоналу школи, батьків щодо попередження насильства та булінгу з використанням основних форм просвітницької роботи, а саме: інтерактивних занять, тренінгів, круглих столів, бесід, диспутів, годин відкритих думок, конкурсів, фестивалів, ярмарків, флешмобів тощо;

10) Забезпечення діяльності Шкільної служби порозуміння з метою безпосередньої участі школярів у розв'язанні конфліктних ситуацій;

11) Налагодження співпраці з соціальними службами в справах сім'ї, дітей та молоді, ювенальною превенцією, медичними закладами, закладами позашкільної освіти, громадськими організаціями;

12) Здійснення систематичного моніторингу протидії насильству та булінгу на рівні школи.

Насамкінець важливо усвідомлювати, що до вирішення питання насильства серед учнів початкової школи повинні долучатися як адміністрації закладів початкової освіти і педагоги, які працюють з молодшими школярами, так і батьки школярів молодшого шкільного віку, оскільки лише спільні зусилля можуть стати запорукою успіху у запобіганні та протидії негативним проявам, що мають ознаки насильницької поведінки та булінгу в початковій школі.

Список використаних джерел

1. Адажій О.В. Цькування у школі. Наслідки знущання і для жертви, і для агресора. : спецпроект «Безпечна школа», 2018. URL : <https://glavcom.ua/country/society/ckuvannya-u-shkoli-naslidkiznushchannya-i-dlya-zhertvi-i-dlya-agresora-464608.html>
2. Балакірева О. М. Насильство та булінг в освітньому середовищі. Результати соціологічного дослідження «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді (HBSC)». 2018. 35 с. URL : http://kubg.edu.ua/images/stories/podii/2018/10_26_bullying_02.pdf
3. Бердышев И. С. Жестокое обращение в детской среде. Современные подходы к профилактике, диагностике и реабилитации детей, подвергшихся разным видам насилия в семье и обществе : науч. тр. заоч. дистанцион. интернет-конф. Санкт-Петербург, 2011. С. 4-21
4. Бердышев И. С. Школьный кризис и права ребенка. Психотерапевтические рекомендации учителям и родителям в отношении «проблемных» учеников / И. С. Бердышев. СПб. : Анима, 2011. 56 с.
5. Вирішення конфліктів мирним шляхом. Базові навички медіації : Комплект освітніх програм. Київ, 2018. 140 с.
6. Гензур Г. М. Вплив мультфільмів на формування моральних якостей старших дошкільників. *Вісн. ЛНУ ім. Т. Шевченка*. 2013. № 13. С. 272-275
7. Глазырина, Л. А. Подготовка будущего учителя к профилактике насилия в образовательной организации. *Вестник Челябинского государственного педагогического университета*. 2018. № 1. С. 38–48.
8. Глазырина, Л. А. Профилактика насилия в образовательных организациях: учеб. пособие. Челябинск : Изд-во Юж.-Урал. гос. гуман.-пед. ун-та, 2016. 100 с.
9. Гутгенбюль А. Зловещее очарование насилия. Профилактика детской агрессивности и жестокости и борьба с ними. СПб. : Акад. проект, 2006. 176 с.

10. Деякі питання соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, зокрема таких, що можуть загрожувати їхньому життю та здоров'ю : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 800. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/800-2018-%D0%BF> (дата звернення: 02.10.2019).

11. Дмитренко Н.І., Тропін Н.В., Власов П.А. Попередження домашнього насильства у сім'ї : метод. реком. Дніпропетровськ : ДЮІ, 2001. 56 с.

12. Дубровська Є. Насильство в школі: аналіз проблеми та допомога, якої потребують діти та вчителі у її розв'язанні. *Відновне правосуддя в Україні*. 2011. № 1. С. 79–103.

13. Дубровська Є., Ясеновська М., Алексеєнко М. Насильство в школі: Аналіз проблеми та допомога, якої потребують діти та вчителі у її розв'язанні. *Всеукраїнська громадська організація «Жіночий консорціум України»*

URL : <https://wcu-network.org.ua/public/upload/files/schulNAS111.pdf>

14. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти : навч.-метод. посіб. / Андреевкова В.Л. та ін. Київ, 2020. 196 с.

15. Зимівець Н. В., Малієнко Ю. М., Цюман Т. П. Впровадження пілотної моделі структурної профілактики насильства щодо дітей: узагальнення досвіду проекту. Інформаційно-методичні матеріали. Київ, 2009. 64 с.

16. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.02.2019 № 8073-X. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення : 30.10.2020)

17. Кон И. С. Что такое буллинг и как с ним бороться? *Семья и школа*. 2006. № 11. С. 15–18.

18. Конвенція про права дитини 1989. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. Шемшученко Ю. С. та ін. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. Т. 3. 792 с.

19. Конституція України : офіц. текст. Київ : КМ, 2013. 96 с.
20. Король А. Причини та наслідки явища булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1–2. С. 84–93. URL : https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/poperedzhenya_dl/buling_article.pdf
21. Косолапов Н.А. Глоссарий по политической психологии / Косолапов Н.А., авторский коллектив РУДН. URL : <https://vocabulary.ru/termin/povedenie.html>.
22. Кримінальний кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text> (дата звернення: 10.10.2020)
23. Лейн Дэвид А. Школьная травля (буллинг). Детская и подростковая психотерапия / под ред. Д. Лейна и Э. Миллера. СПб. : Питер, 2001. С. 240-274
24. Маланцева О. Насилие в школе: пути решения проблемы. *Социальная педагогика*. 2010. № 8. С. 113-116.
25. Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству : Лист Міністерства освіти і науки України від 18.05.2018р. №1/11-5480. URL : <https://drive.google.com/file/d/1GU-yUiXyeQr3z6X0MWd7mf2AFVaeGFF5/view>
26. Маркевич Т. Регулювання проблеми булінгу на законодавчому рівні: перші кроки України та світовий досвід. Громадська думка про правотворення: інформаційно-аналітичний бюлетень на базі оперативних матеріалів. Дод. до журн. «Україна : події, факти, коментарі» / гол. ред. В. Горовий. 2019, січень. № 1. С. 166-171. URL : http://www.nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=4110:regulyuvannyaproblemi-bulingu-na-zakonodavchomu-rivni-pershi-kroki-ukrajini-ta-svitovij-dosvid&catid=8&Itemid=350
27. Морозов О. А. Особенности буллинга и моббинга в России. *Актуальные проблемы авиации и космонавтики*. 2010. № 6. С. 262-263
28. Найдьонова Л. А. Кібербулінг або агресія в інтернеті: способи розпізнання і захист дитини. Методичні рекомендації. Київ, 2014. 96 с.

29. Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН «Про права дитини» на період до 2021 року : Державна соціальна програма URL : <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/17-presentation-2018/052018/1derzhavna-sotsialna-programa-prezentatsiya-1copy.pdf>

30. Нова українська школа: простір здоров'я. Збереження та зміцнення здоров'я у закладах загальної середньої освіти. Результати освітнього компоненту Проекту МОЗ-ВООЗ «Неінфекційні захворювання: профілактика та зміцнення здоров'я в Україні», 2019. 24 с.

31. Ожегов С. И. Словарь русского языка / Под ред. члена-корр. АН СССР Шведовой Н. Ю. М. : «Русский язык», 1989. 679 с.

32. Петросянц В.Р. Проблема буллинга в современной образовательной среде. *Вестник Томского государственного педагогического университета*. 2011. № 6. С. 151-154

33. Пономарев В. И. Исследование акцентуаций характера участников буллинга в контингенте подростков регионального социального заведения для несовершеннолетних. *Світ медицини та біології*. 2013. № 3. С. 126-130

34. Попередження насильства у закладах освіти : метод. посіб. для педагогічних працівників / за ред. Скорбун І, Слободян Т. Київ : БФ «Здоров'я жінки і планування сім'ї», 2019. 101 с.

35. Превенція агресивності та насилля в освітньому середовищі : метод. реком. Дроздов О. Ю. та ін. ; за ред. Я. В. Сухенко. Полтава : ПОШПО, 2011. 80 с.

36. Про виконання законодавчих вимог у зв'язку з прийняттям Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 №2229" : Лист Міністерства освіти і науки України від 20.03.2018 р. №1/9-168. URL : https://lpnu.ua/sites/default/files/news/2018/10769/attachments/lyst_monu_no_1-9-635_vid_18.10.2018.pdf (дата звернення : 15.10.2020)

37. Про виконання на території України Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей : Постанова Кабінету Міністрів України від 10.07.2006 р. № 952 URL :

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/952-2006-%D0%BF#Text> (дата звернення : 15.10.2020)

38. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу : Закон України від 18.12.2018 № 2657-VIII / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19> (дата звернення : 17.10.2020)

39. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу : Закон України від 18.12.2018 № 2657-VIII / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19> (дата звернення : 10.10.2020)

40. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06.09.2012 р. № 5207-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення : 15.10.2020)

41. Про затвердження методичних рекомендацій щодо виявлення, реагування на випадки домашнього насильства і взаємодії педагогічних працівників із іншими органами та службами : наказ Міністерства освіти і науки України від 02.10.2018 року № 1047 URL : <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-metodichnih-rekomendacij-shodo-viyavlennya-reaguvannya-na-vipadki-domashnogo-nasilstva-i-vzayemodiyi-pedagogichnih-pracivnikiv-iz-inshimi-organami-ta-sluzhbami>

42. Про затвердження Національного плану заходів щодо неінфекційних захворювань для досягнення глобальних цілей сталого розвитку : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.07.2018 р. № 530-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/530-2018-%D1%80#Text>

43. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. Голос України. 2017. 27 верес. (№ 178-179). С. 10-22

44. Про охорону дитинства : Закон України URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 02.10.2019).

45. Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціально-педагогічний аспект. Навч.-метод. посібник. Київ : ФОП Стеценко В.В. 2016. 192 с.

46. Сайт комунального закладу «Початкова школа №36 – школа повного дня Маріупольської міської ради Донецької області» URL : <http://mariupolschool36.hostenko.com/>

47. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Педагогічні науки. 2015. № 1. С. 169–173. URL : <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/6578/1/35.pdf>

48. Соловьев Д. Н. Модель профилактики буллинга среди школьников подросткового возраста. Интернет-журнал «Наукоеведение». Выпуск 3. URL : <https://naukovedenie.ru/PDF/121PVN314.pdf>

49. Стан сформованості читацької та математичної компетентностей випускників початкової школи закладів загальної середньої освіти : Звіт про результати першого циклу загальнодержавного моніторингового дослідження якості початкової освіти. 2018 р. Частина V. Булінг у початковій школі. Український центр оцінювання якості освіти. Київ, 2019. 50 с.

50. Статут Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_599#Text

51. Створення системи служб порозуміння для впровадження медіації за принципом «рівний-рівному/рівнарівній» та вирішення конфліктів мирним шляхом у закладах освіти. Київ : ФОП Нічога С.О. 2018. 174 с.

52. Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протистояння булінгу. Український інститут дослідження екстремізму. URL : <http://uire.org.ua/wpcontent/uploads/2017/11/Doslidzhennya-buling.pdf>

53. Хадзимэ А. Издевательства в японских школах: пути решения проблемы. URL : <https://www.nippon.com/ru/currents/d00290/>

54. Цивільний кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 19.09.2020)
55. Цюман Т.П. Кодекс безпечного освітнього середовища : метод. посіб. Київ, 2018. 56 с.
56. Шкільна служба розв'язання конфліктів: досвід уповноваження. Посібник / Коваль Р., Горлова А., Нікітчук А., Микитюк О., Ліхоліт Ю. Київ : Видавець Захаренко В.О., 2009. 168 с.
57. Щодо організації роботи у закладах освіти з питань запобігання і протидії домашньому насильству та булінгу» : Лист МОН України №790 від 29.12.2018р. URL : <https://don.kyivcity.gov.ua/files/2019/1/4/7909.pdf>
58. Щодо розроблення статуту закладу загальної середньої освіти : Лист МОН № 1/9-269 від 23.04.19 року. URL : http://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/64400/
59. An Everyday Lesson. ENDviolence in schools. UNICEF for every child. URL : <https://www.unicef.org/bulgaria/media/1551/file>
60. Discrimination on grounds of sexual orientation and gender identity in Europe. 2nd edition. Council of Europe Publishing. 2011 URL : <https://rm.coe.int/discrimination-on-grounds-of-sexual-orientation-and-gender-identity-in/16809079e2>
61. Farmer T. The Developmental Dynamics of Aggression and the Prevention of School Violence / T. Farmer, E. Farmer, D Estell, B. Hutchins. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*. 2007. Vol. 15. № 4. pp. 197-208
62. Global poll on bullying. URL : <https://ureport.in/poll/575/>
63. Growing up unequal: gender and socioeconomic differences in young people's health and well-being. Health Behaviour in School-aged Children International Report from the 2013/2014 survey. Copenhagen, WHO Regional Office for Europe, 2016. *Health Policy for Children and Adolescents*. No. 7. URL : http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0003/303438/HSBC-No.7-Growing-up-unequal-FullReport.pdf?ua=1

64. Hyojin Koo. A Time Line of the Evolution of School Bullying in Differing Social Contexts. *Asia Pacific Education Review*. 2007. Vol. 8, № 1. P. 107– 116;

65. IEA’s Progress in International Reading Literacy Study – PIRLS 2016. URL :

http://timssandpirls.bc.edu/pirls2016/international-results/wp-content/uploads/structure/PIRLS/7.-schoolsafety/7_0_school-safety-infographic.pdf

66. Leonard C. Teachers’ Responsibilities Towards the Bullying Behaviours of Students : Masters of Arts in Education Department of Integrated Studies. URL :

http://digitool.library.mcgill.ca/webclient/StreamGate?folder_id=0&dvs=1556211436110~383

67. Main definitions of bully in English. URL :

<https://www.lexico.com/definition/bully>

68. Meaning of “bully” in the English Dictionary/ URL : <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/bully?q=bullying#translations>.

69. NASP Position Statement: Bullying Prevention and Intervention in Schools. Information for Educators. URL : <https://www.nasponline.org/resources-and-publications/resources/school-safety-and-crisis/bullyingprevention>

70. Olweus D. Bullying at school: Prevalence estimation, a useful evaluation design, and a new national initiative in Norway / D. Olweus. *Association for Child Psychology and Psychiatry Occasional Papers*, 2004. № 23. pp. 5-17.

71. Olweus D. Bullying at school : tackling the problem. Blackwell Publishing, 1993. URL:

<https://books.google.com.ua/books?id=0Fz1jD9paoQC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>

72. Preventing and Tackling Bullying. Advice for Headteachers, Staff and Governing Bodies. 2017. 19 p. URL :

https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/623895/Preventing_and_tackling_bullying_advice.pdf

73. Randall P. *Bullying in Adulthood : Assessing the Bullies and Their Victims.* Brunner-Routledg, 2001. URL : https://books.google.com.ua/books?id=r_WCAgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

74. Rutkowski D., Rutkowski L. How systemic is international bullying and what relationship does it have with mathematics achievement in 4th grade? *IEA Compass: Briefs in Education.* 2018, April. No. 1. Amsterdam, The Netherlands: IEA. URL : https://www.educacionyfp.gob.es/inee/dam/jcr:3e6a93a2-7374-4fe2-bf83-0aa8e85d4561/Compass_briefs_in_education_1_april_2018.pdf

75. School bullying. URL : https://en.wikipedia.org/wiki/School_bullying#Victims

76. Stopping school violence. *Journal of Applied Psychoanalytic Studies.* 2003. Vol. 5, № 2. pp. 144-151

77. The Whole School, Whole Community, Whole Child model, Centers for Disease Control and Prevention (CDC)/ URL : <https://www.cdc.gov/healthyschools/wsccl/index.htm>

78. World Health Organization and International Society for Prevention of Child Abuse and Neglect. [The nature and consequences of child maltreatment](#). *Preventing child maltreatment: a guide to taking action and generating evidence.* Geneva, Switzerland, 2006. 110 p.

79. World Report on Violence and Health. WHO, 2002. URL : <https://www.who.int/violenceprevention/approach/definition/en/>

ДОДАТКИ

Додаток А

Структура документу

**«Політика КЗ «Початкова школа №36 – школа повного дня
Маріупольської міської ради Донецької області»
щодо попередження і протидії насильству»**

1. Мета документу: засвідчити прихильність адміністрації, педагогічного колективу, технічних працівників, учнів та батьків Початкової школи №36 створити безпечне, вільне від дискримінації та насильства, інклюзивне та доброзичливе до всіх учасників освітнього процесу середовище, яке сприяє успішному навчанню і роботі.

2. Визначення понять насильства і дискримінації, його видів і форм прояву.

3. Відповідальність та порядок дій усіх учасників освітнього процесу для запобігання, виявлення та повідомлення, обліку та реагування на випадки насильства і дискримінації, надання допомоги і підтримки всім учасникам випадку насильства.

4. Відповідальність усіх учасників освітнього процесу за прояви насильства і дискримінації за будь-якою ознакою.

5. Зобов'язання адміністрації Початкової школи №36 інформувати всіх учасників освітнього процесу про політику закладу початкової освіти щодо попередження та протидії насильству.

6. Комплекс заходів, які здійснюються у Початковій школі №36 для створення позитивного соціально-психологічного клімату та недопущення насильства, включаючи реалізацію освітніх програм, педагогічних підходів і виховних практик, підготовку вчителів та інших працівників з питань профілактики насильства і реагування на його випадки, інформування батьків та залучення їх до заходів з попередження насильства.

**План заходів
щодо запобігання насильства та булінгу в Початковій школі №36
на 2019-2020 навчальний рік**

№ з/п	Заходи	Термін виконання	Відповідальний	Відмітка про виконання
<i>Нормативно-правове та інформаційне забезпечення попередження насильства та булінгу в ПШ №36</i>				
1.	Призначення уповноваженої особи з реагування на випадки або підозру фактів насильства	Серпень 2019	Педрада школи, директор школи Карнаушенко Р.В.	
2.	Підготовка наказу «Про запобігання будь-яким проявам насильства в ПШ №36»	Останній тиждень серпня	Директор школи Карнаушенко Р.В.	
3.	Підготовка наказу «Про порядок дій персоналу у випадках булінгу (цькування) в закладі освіти»	Перший тиждень вересня	Уповноважена особа з питань запобігання та протидії насильству	
4.	Наради з різними категоріями працівників з питань профілактики насильства та булінгу: педагогічний персонал; допоміжний персонал; технічний персонал.	Вересень	Уповноважена особа з питань запобігання та протидії насильству	
5.	Створення робочої групи з питань протидії насильству	Вересень	Педрада школи, директор школи Карнаушенко Р.В.	
6.	Оновлення розділу про профілактику насильства та булінгу і розміщення нормативних документів на сайті закладу освіти	Вересень	Директор школи Карнаушенко Р.В.	
7.	Підготовка буклету з питань профілактики насильства та	Жовтень	Уповноважена особа з питань	

	булінгу в освітньому середовищі для педагогів		запобігання та протидії насильству	
8.	Підготовка методичних рекомендацій для педагогів: · з вивчення учнівського колективу; · з розпізнавання ознак насильства різних видів щодо дітей	Жовтень	Уповноважена особа з питань запобігання та протидії насильству	
9.	Оновлення тематичного стенду	Протягом навчального року	Уповноважена особа з питань запобігання та протидії насильству	
10.	Перевірка інформаційної доступності правил поведінки та нормативних документів з профілактики насильства та булінгу	Листопад	Уповноважена особа з питань запобігання та протидії насильству	
11.	Виступ на загальношкільних батьківських зборах щодо профілактики насильства та булінгу в учнівському колективі	Лютий	Директор школи Карнаушенко Р.В.	
<i>Робота з учителями та іншими працівниками ПШ №36</i>				
1.	Проведення занять/тренінгів для класних керівників щодо запобігання насильства та заходів реагування на прояви насильницької поведінки	Листопад 2019, лютий 2020	Педагоги-тренери-медіатори «Антибулінг»	
2.	Інструктивні наради з питань профілактики насильства з допоміжним та технічним персоналом	Листопад 2019, лютий 2020	Педагоги-тренери-медіатори «Антибулінг»	
3.	Тренінг для вчителів щодо запобігання насильства та булінгу в закладі освіти	08.01.2020	Практичний психолог, соціальний педагог, залучені	

			фахівці	
4.	Співбесіда з класними керівниками за результатами діагностики класного колективу	За результатами кожної чверті	Уповноважена особа з питань запобігання та протидії насильству, практичний психолог, соціальний педагог	
5.	Консультування класних керівників психологом, соціальним педагогом з проблемних ситуацій	Протягом навчального року	Практичний психолог, соціальний педагог, тренери-медіатори	
Робота з учнями				
1.	Проведення тренінгів для учнів 2-4 класів з розвитку навичок спілкування та мирного вирішення конфліктів	Листопад 2019, лютий 2020	Педагоги-тренери-медіатори, практичний психолог	
2.	Проведення вхідного анкетування	Перший тиждень жовтня 2019	Уповноважена особа з питань запобігання та протидії насильству, класні керівники 2-4 класів	
3.	Імітаційна гра для молодших школярів (1-4-й класи) «Коржик»	Жовтень 2019	Класні керівники 1-4 класів	
4.	Тиждень толерантності	Листопад 2019	Класні керівники 1-4 класів, психолог	
5.	День відкритих дверей у шкільного психолога	Грудень 2019	Практичний психолог	
6.	Конкурс малюнків «Я - проти насильства»	Березень 2020	Заступник директора з ВР	

7.	Проведення вихідного анкетування	Квітень 2020	Уповноважена особа з питань запобігання та протидії насильству, класні керівники 2-4 класів	
Робота з батьками				
1.	Тематичні загальношкільні батьківські збори	Жовтень	Адміністрація школи	
2.	Підготовка пам'ятки для батьків про порядок реагування та способи повідомлення про випадки насильства та булінгу щодо дітей, заходи захисту та надання допомоги дітям	Жовтень	Уповноважена особа з питань запобігання та протидії насильству	
3.	Тематичні батьківські збори в класах	Грудень	Класні керівники 1-4 класів	
4.	Проведення консультацій психолога з питань взаємин батьків з дітьми	Протягом навчального року	Практичний психолог, класні керівник 1-4 класів	
5.	Консультування батьків щодо захисту прав та інтересів дітей	1 раз на місяць	Уповноважена особа з питань запобігання та протидії насильству, залучені фахівці	
Моніторинг освітнього середовища ПШ №36				
1.	Самооцінка закладу освіти за показниками безпеки, комфортності, інклюзивності	2 рази на рік	Адміністрація закладу, колектив закладу	
2.	Анонімне анкетування учнів 2-4 класів про випадки насильства та булінгу в школі	Жовтень 2019, квітень 2020	Уповноважена особа з питань запобігання та протидії насильству, класні керівники	

3.	Заняття для голів батьківських комітетів щодо безпеки в закладі освіти	Листопад 2019, лютий 2020	Педагоги-тренери-медіатори, практичний психолог	
4.	Аналіз інформації за протоколами комісії з розгляду випадків насильства та булінгу в закладі освіти	За потреби	Уповноважена особа з питань запобігання та протидії насильству	
5.	Підготовка звіту про виконання плану заходів із запобігання та протидії насильству та булінгу	Травень-червень	Уповноважена особа з питань запобігання та протидії насильству	

Орієнтовна тематика питань для обговорення на батьківських зборах***1. Загальне уявлення про насильство, його види та форми прояву***

1. Фізичне і психологічне насильство, дискримінація: як виявити та протидіяти.
2. Здирство, булінг і кібербулінг: як виявити та протидіяти.
3. Гендерне і сексуальне насильство: як виявити та протидіяти.
4. Нехтування основними потребами дитини і як цього не допустити.
5. Насильство вдома та в закладі освіти.
6. Наслідки насильства, його вплив на психічне і фізичне здоров'я, соціалізацію та навчання дитини.
7. Причини й чинники насильства. Моделювання ситуацій, що викликають насильство.

2. Протидія насильству в закладі освіти

1. Політика закладу освіти щодо насильства, роль батьків в її реалізації.
2. Правила поведінки учнів і працівників навчального закладу.
3. Створення та підтримка безпечного і психологічно комфортного середовища в закладі освіти.

3. Виховання дитини

1. Стили сімейного виховання і їхній вплив на розвиток, формування характеру, соціалізацію дитини і успіхи в навчанні.
2. Як любити дитину.
3. Як критикувати дитину і не навішувати ярлики.
4. Як навчити дитину правилам спілкування і взаємодії.
5. Як навчити дитину керувати почуттями та емоціями.
6. Як поговорити з дитиною про шкільне життя.
7. Як допомогти дитині у виборі друзів.
8. Як будувати і підтримувати стосунки з однолітками.
9. Як реагувати на насильство і вести себе в конфліктних ситуаціях.
10. Як допомогти дитині стати впевненішою у власних силах.

11. Статеве виховання: сексуальні та репродуктивні права, розвиток і підтримка здорових взаємин.

4. Виявлення негараздів і допомога дитині в конфліктній ситуації

1. Ознаки насильства й агресивної поведінки щодо дитини.

2. Як допомогти дитині, учасниці конфліктної ситуації, дитині, яка зазнала насильства та яка вчинила насильство.

3. Дії батьків у разі вчинення насильства щодо дитини або порушення її прав у закладі освіти.

4. Куди можна звернутися по допомогу дитині, яка зазнала насильства або в разі порушення її прав.

5. Батьківський досвід профілактики насильства і допомоги дітям, які зазнали чи стали свідками насильства.

Заняття для учнів та учениць 1-го класу Нової української школи

«Повага до себе та інших людей»

Мета: формувати уявлення про життя як найвищу цінність; обґрунтувати значення бережливого ставлення до себе та інших людей; вчити піклуватися одне про одного, розвивати довіру між дітьми, вчити протидії насмішкам, цькуванню; виховувати почуття власної гідності.

Загальна тривалість: 35 хв.

Обладнання та необхідні матеріали: правила класу, клубок ниток, декорації/лаштунки дитячого лялькового театру: ляльки, пінгвін, два горобчика, лев, лисиця, страус, малюнки пінгвіна, ілюстрації малюнків із зображенням дій, ноутбук, мультимедійний проектор, мультфільм «Їжачок».

План заняття

1. Привітання
2. Знайомство. Вправа «Лагідне ім'я»
3. Робота з оповіданням О.Кукуєвицької «Про пінгвіна Гуньку»
4. Вправа «Смайлики»
5. Руханка
6. Перегляд мультфільму «Їжачок»
7. Вправа «Поважай інших людей»
8. Підсумок заняття

Хід проведення:

1. Привітання

Мета: привітати учнів та учениць, ознайомити з метою заняття, правилами класу.

Час: 3 хв.

Необхідні матеріали: правила класу на рівні очей учнів та учениць у звичному місці.

2. Знайомство. Вправа «Лагідне ім'я»

Мета: навчити взаємній повазі та позитивному ставленню одне до одного, сприяти формуванню цілісного колективу.

Час: 5 хв.

Ведучий/ведуча:

Давайте з вами станемо/сядемо у коло. Зараз ми будемо грати в гру «Чарівний клубочок», мета якої – поважно вітатися та слухати інших дітей, ділитись власним досвідом зі своїми товаришами. Ви будете по колу називати своїх сусідів лагідним ім'ям та бажати їм гарного настрою.

Вправа продовжується доки всі не назвуть імена своїх сусідів або сусідок.

3. Робота з оповіданням О. Кукуєвицької «Про пінгвіна Гуньку»

Мета: виховання протидії булінгу, а саме неприпустимості насмішок, цькування.

Час: 10 хв.

Необхідні матеріали: декорації/лаштунки дитячого лялькового театру: ляльки, пінгвін, два горобчика, лев, лисиця, страус.

До уваги ведучого/ведучої!

Театралізовану лялькову виставу показують підготовлені учні та учениці.

Якщо діти вже вміють читати, то казку рекомендуємо прочитати в особах.

Оповідання О.Кукуєвицької «Про пінгвіна Гуньку» (Підручник М.Д.Захарійчук «Українська мова. Буквар» для 1 класу (2 частина) с. 7)

Гунька – маленький пінгвін, якого нещодавно привезли в зоопарк. Тут йому добре але горобці насміхаються.

(Горобці) – Що ж ти за птиця така, що літати не вмієш?

(Пінгвін) – Дійсно, чому я не літаю? Спитаю в лисиці: вона все знає.

(Лисиця) – Запитай краще про це лева. Він – цар звірів. Мудрий. Знайде, чим тебе втішити.

(Лев) – Відповідь зможеш знайти в таких же птахів, як сам. Спитай у страусів: вони теж не літають хоч і птахи.

(Страус) – Усі ми різні, але у кожного є свій талант. Ви, пінгвіни, добре плаваєте, ми, страуси, швидко бігаємо. Головне – вірити в себе й не соромитися бути самим собою.

Ведучий/ведуча: Давайте обговоримо прочитане/побачене, висловимо свою думку.

Запитання для обговорення:

- Хто з героїв казки вам сподобався? Чому?
- Яким був пінгвін Гунька?
- Чому насміхалися горобці?
- Як ви гадаєте, чи подобалось це пінгвіну?
- Що він відчував?
- У кого знайшов Гунька підтримку?
- Що порадив пінгвінові страус?
- Який висновок варто зробити пінгвінові?
- Чи сподобався вам вчинок горобців?
- А чи було таке, що над вами хтось насміхався? Якщо так, то до кого ви зверталися за допомогою?

Ведучий/ведуча проговорює з дітьми правила «Як не потрапити в ситуацію цькування»:

- Поводьтесь зі всіма так, як хочете щоб поводитись з вами.
- Якщо вас ображають або поводяться з вами грубо, так як вам не подобається, то обов'язково звертайтеся до дорослих.
- Заступайтеся за тих, кого ображають.
- Якщо ви бачите, що когось з дітей ображають або поводяться грубо, то обов'язково звертайтеся до дорослих.

4. Вправа «Смайлики»

Мета: навчити учнів та учениць визначати настрій за емоціями.

Час: 3 хв.

Необхідні матеріали: малюнки пінгвіна.

Ведучий/ведуча: Давайте з вами визначимо за малюнками:

- Чи однаковий у пінгвіна настрій на цих малюнках?
- Який настрій у пінгвіна на кожному з малюнків?
- Як змінився настрій у Гуньки після розмови зі Страусом?

5. Руханка (див. додаток «Вправи-руханки»).

6. Перегляд мультфільму «Їжачок»

(Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=CRJJY6sX4Sk>)

Мета: формувати вміння знаходити спільну мову з однокласниками, виховувати почуття взаємодопомоги.

Час: 5 хв.

Обладнання: ноутбук, мультимедійний проектор.

Запитання для обговорення:

- Яке ви побачили ставлення до їжачка?
- Чому до нього так ставилися?
- Чи справедливе було ставлення до їжачка? Чому?
- Чи розумно будувати відносини з оточуючими, ґрунтуючись тільки на їхній зовнішності?

Ведучий/ведуча: Отже, кожна людина є особистістю. Необхідно сприймати всіх такими, якими вони є.

7. Вправа «Поважай інших людей»

Мета: виховувати повагу, гідність, людяність.

Час: 5 хв.

Ведучий/ведуча. Давайте об'єднаємося у пари. Кожна пара отримує завдання розіграти ситуацію:

Маленький братик сумує, а я...

У сестрички не виходить задачка, а я...

Я сиджу в автобусі, а в цей час заходить дідусь, а я...

Однокласник/або однокласниця впав/впала у калюжу, а я...

Хтось ненароком став мені на ногу, а я...

8. Підсумок заняття.

Мета: підбити підсумки та обмінятись враженнями.

Час: 3 хв.

Ведучий/ведуча. В центр кола виходить по черзі один з учнів та промовляє таку фразу, яка буде приємною для всіх. Наприклад: «Ми сьогодні дуже добре попрацювали», «Я бажаю вам щастя» і т.п.

Заняття для учнів та учениць 1-2-х класів «Читання з передбаченням» за казкою Ірен Роздобудько «Дикі образи дикобраза»

Мета: розвивати навички критичного мислення через прогнозування, порівняння, аналіз, оцінку подій; вчити виділяти головне в тексті, висловлювати судження; ознайомити з поняттям «образа», розвивати емпатію, співчуття, повагу до думок інших.

Загальна тривалість: 35 хв.

Необхідні матеріали: текст казки поділений на 5 частин та роздрукований на окремих аркушах.

План заняття

1. Привітання
2. Опрацювання 1-ої частини
3. Опрацювання 2-ої частини
4. Руханка
5. Опрацювання 3-ої частини
6. Опрацювання 4-ої частини
7. Руханка
8. Опрацювання 5-ої частини
9. Завершення заняття. Підведення підсумків

Хід проведення:

1. Привітання

Мета: привітати учнів та учениць, ознайомити з метою заняття.

Час: 1 хв.

До уваги ведучого/ведучої!

Текст казки потрібно поділити на 5 частин та роздрукувати на окремих аркушах. З назвою тексту учні та учениці знайомляться тільки після прочитання останньої частини та запитань до неї.

2. Опрацювання 1-ої частини

В одному прадавньому лісі жило маленьке звірятко – Невідомо-Хто. Воно мало таку ніжну й тонку шкіру, що на сонці крізь неї просвічувалося тремтливе серденько. Крапля дощу чи листок, що зривався з дерева й падав на Невідомо-Кого, завдавали йому неабияких прикрошів. І тому Невідомо-Хто весь час ховалося у своїй нірці під жмутком торішнього листа. Одного разу Невідомо-Хто вирішило піти на прогулянку.

Запитання до тексту:

- Про кого розповідається в першій частині казки?
- Яким було це звірятко і як його звали?
- Чому воно весь час ховалося в листях?
- Як ви думаєте, хто це за звірятко?

3. Опрацювання 2-ої частини

На межі лісу й поля воно побачило зграю мишей і зраділо: миші були дуже схожі на нього. Тільки мали хутрянні шубки й були страшенно прудкі. Невідомо-Хто втішилося, що зустріло друзів. Але миші хором сказали:

- Ти не з нашого племені. Ми не хочемо тебе знати!

Невідомо-Хто повернулося до своєї нірки й запорпалося носом у листя. Тієї ночі воно погано спало, увесь час крутилося уві сні, чухало спинку й пописувало. А коли настав ранок, Невідомо-Хто зі здивуванням помітило, що на ньому виросла... голка.

Запитання до тексту:

- Кого зустріло Невідомо-Хто?
- Чому звірятко зраділо, коли зустріло мишей?
- Як миші повели себе зі звірятком?
- Як ви думаєте, що відчуло звірятко?

- Чому Невідомо-Хто погано спало?

- Що сталося на ранок? А тепер ви можете сказати, що це за звірятко?

4. Руханка

5. Опрацювання 3-ої частини

- Ось хто я тепер – єдиноріг! – зраділо Невідомо-Хто й пішло до єдинорогів.

Єдинороги були великі й суворі. Вони кресали копитами:

- Геть! Ти – не з нашого племені! Краще не потрапляй нам під ноги – розтопчемо!

І Невідомо-Хто знову заховалося у нірку. І знову погано спало... А під ранок біля тої голки з'явилася ще одна...

Запитання до тексту:

- Чи справдилися передбачення стосовно того, хто це?

- Чому єдинороги образили звірятко, не прийняли до себе?

- Чому Невідомо-Хто знов погано спало? Знайдіть підтвердження у тексті.

- Після прочитання трьох частин, як гадаєте, хто це звірятко?

6. Опрацювання 4-ої частини

- Тепер я – справжній олень! – подумало Невідомо-Хто і вирушило до оленів.

Але красені-олені навіть не почули, що до них хтось гукає! Наступної ночі біля тих двох голок виросла третя. Це було дуже схоже на корону.

- Я, мабуть, принц! – вирішило Невідомо-Хто й пішло шукати своє королівство. Але його гнали звідусіль. У звірів був свій цар – лев, у птахів – орел, у риб – кит. І всі сміялися із незграбного шукача трону. А після кожної ночі, впродовж якої Невідомо-Хто ображено сопіло і зітхало, з'являлися нові й нові голки. Зрештою, їх стало так багато, що Невідомо-Хто стало більшим за самого себе вдвічі.

Йому було важко носити своє колюче й гостре вбрання, але тепер уже ніхто не наважувався образити його. Дуже вже грізно стирчали голки!

Запитання до тексту:

- Чому звірятка гнали звідусіль? Чому сміялися з нього?
- Як ви думаєте, що відчувало звірятко?
- Що ставалося з Невідомо-Ким після кожної ночі?
- Чому вже ніхто його не ображав?
- Після прочитання 4 частин, як гадаєте, хто ж головний герой казки?

7. Руханка

8. Опрацювання 5-ої частини

...І тепер, коли у Дикобраза питають, чому він так одягнений, він сумно хитає головою і каже:

- О, це все – від диких образ...

Запитання до тексту:

- Хто ж це був? Чи справдилися ваші прогнози?
- Як ви думаєте, що відчуває людина, коли її ображають та не сприймають такою як вона є? Чи були випадки, коли вас ображали? Що ви відчували? Чи були ви свідком образ іншої людини? Що ви відчували?

- А інші живі істоти, наприклад домашні улюбленці, можуть ображатися?

- Як би ви назвали цю казку? А Ірен Роздобудько, автор цієї казки, дала назву «Дикі образи дикобраза».

9. Завершення заняття. Підведення підсумків

Мета: підвести підсумки та обміняти враженнями.

Час: 3 хв.

До уваги ведучого/ведучої!

Завершення заняття проводиться у формі «відкритого мікрофону». Ведучий/ведуча по черзі передає мікрофон і учні та учениці відповідають на запитання: Як потрібно ставитися до інших?

Заняття для учнів та учениць 2-4 класів «Запобігання насильству серед дітей. Правила безпечної поведінки»

Мета: розвивати навички толерантного спілкування, відповідальної, безпечної поведінки, вміння пошуку шляхів виходу зі складної ситуації; формувати модель ненасильницької поведінки; виховувати почуття емпатії до дитини, яка зазнає насильства; надати відомості про те, куди можна звернутися у разі небезпеки.

Загальна тривалість: 45-60 хв.

Обладнання та необхідні матеріали: аркуші паперу А4, картки зеленого і червоного кольорів, інформаційні матеріали.

План заняття

1. Привітання
2. Знайомство. Вправа «Назви сусіда ім'ям»
3. Вправа «Ми – різні, ми – рівні»
4. Інтерактивна вправа «Можна – не можна»
5. Руханка
6. Вікторина «Правила дружньої поведінки»
7. Інформація «Куди можна звернутись у ситуації насильства, булінгу?»
8. Завершення заняття

Хід проведення:

1. Привітання

Мета: привітати учнів та учениць, ознайомити з метою заняття.

Час: 2 хв.

2. Знайомство. Вправа «Назви сусіда ім'ям»

Мета: вчити запам'ятовувати імена дітей, розвивати відчуття єдності, причетності до групи, пам'ять, увагу, мислення.

Час: 10 хв.

Ведучий/ведуча: Давайте станемо колом (вправу також можна проводити сидячи). Зараз ми з вами будемо грати в гру, Ви будете по черзі звертатися до

свого сусіда або сусідки. Але спочатку необхідно у них спитати на яке ім'я їм подобається, щоб до них зверталися?

Вправа продовжується доки всі не назвуть імена своїх сусідів або сусідок.

3. Вправа «Ми – різні, ми – рівні»

Мета: розкрити поняття «толерантність», виховувати спостережливість, уважність до інших людей, здатність бачити і розуміти відмінність іншої людини від себе, вчити встановлювати стосунки на доброзичливій основі; виховувати чуйність, взаємоповагу, людяність, терпимість і небайдужість; сприяти формуванню ціннісних установок на толерантне спілкування та навичок толерантної поведінки.

Час: 5 хв.

Необхідні матеріали: аркуші паперу А4.

Ведучий/ведуча: Залишаймося в колі. Пропоную кожному/кожній з аркушу паперу обірвати фігурку чоловічка. Таким чином у вас мають вийти фігурки людей.

Запитання для обговорення:

- Чому навчає ця вправа?
- Чи однакові ваші фігурки?
- Чи можемо сказати, що хтось виконав роботу неправильно?
- Чому аркуші відірвані по-різному?
- Чи можете ви сказати, що всі, хто відірвали аркуші інакше, ніж ви, є гіршими/кращими за вас?
- Чи буває так, що ви оцінюєте людину тільки з огляду на те, чи робить вона щось так само або не так само як ви?

4. Інтерактивна вправа «Можна – не можна»

Мета: розвивати навички формувати ненасильницьку поведінку, протидіяти цькуванню, розвивати вміння знаходити шляхи виходу зі складної ситуації.

Час: 10 хв.

Необхідні матеріали: картки червоного і зеленого кольорів.

Ведучий/ведуча: Зараз пограємо з вами у гру «Можна - не можна». Я роздам вам картки червоного і зеленого кольорів. Я буду зачитувати ситуації, а вам необхідно визначитися та підняти відповідну картку. Червону картку, якщо йдеться про поганий вчинок, зелену, якщо – про добрий. Та прокоментувати ваш вибір.

Ситуації:

- Однокласники разом сміються з жарту, який розповіла їхня товаришка.
- Однокласниці сміються зі свого друга, тому що він носить окуляри.
- Діти грають на перерві в командну гру і не пускають грати свою однокласницю.
- Учень приніс цукерки і ділиться ними зі своїми друзями.
- Однокласниця поширила неправдивий допис в соціальних мережах про товариша.

- Хлопчика дражнять через його одяг.

5. Руханка

6. Вікторина «Правила дружньої поведінки»

Мета: показати учням та ученицям, які бувають прояви насильства, формувати навички ненасильницької поведінки.

Час: 15 хв.

Ведучий/ведуча

Зачитує ситуації, які учні та учениці мають запропонувати вирішити мирним шляхом, без застосування сили.

Ситуації:

- Тебе штовхнули в коридорі на перерві. Твої дії?
- У тебе забирають особисту річ без дозволу. Твої дії?
- Тебе примушують старшокласники або старшокласниці робити щось, чого ти не хочеш робити. Твої дії?
- Тобі погрожують по телефону. Твої дії?

- Ти є свідком ображання, приниження твого однокласника чи однокласниці або твого однолітка на вулиці. Твої дії?

- При тобі почалася сварка чи бійка. Твої дії?

- До кого ти звернешся за допомогою, якщо тебе ображають, тобі погрожують, тебе б'ють?

До уваги ведучого/ведучої!

Під час відповідей учнів та учениць на питання вікторини, ведучий/ведуча коментує відповіді та пропонує варіанти до кого вони можуть звернутися в даній ситуації.

7. Інформація «Куди можна звернутись у ситуації насильства, булінгу?»

Якщо ви опинились або стали свідками ситуації цькування, насильства, можете звернутися:

- у своєму закладі освіти – до соціального педагога, практичного психолога, класного керівника, медіатора, вчителя, медичного працівника, шкільного офіцера поліції;

- зверніться за порадою до батьків, до людини, з якою у вас довірливі стосунки (друг або подруга, родичі, вчителі);

- в поліції – до дільничного офіцера поліції, працівників ювенальної превенції;

- до працівників служби у справах дітей державної адміністрації;

- на Національну дитячу «гарячу лінію» за номерами 0 800 500 225 або 116 111 (безкоштовно) в межах України (з понеділка по п'ятницю з 12.00 до 16.00).

8. Завершення заняття

Ведучий/ведуча: Дякую вам та прошу подякувати одне одному оплесками за активну участь під час заняття.

Зразок положення про шкільну службу порозуміння (медіації) в закладі початкової освіти

1. Загальні положення

Служба порозуміння є добровільним об'єднанням учнів, батьків і педагогів закладу освіти.

2. Цілі і завдання служби порозуміння

2.1. Цілі служби порозуміння:

- поширення серед учнів, батьків і педагогів методів ненасильницького врегулювання конфліктів;
- надання допомоги учням, батькам і педагогам у вирішенні конфліктних ситуацій на основі принципів відновлюваної медіації.

2.2. Завданнями служби порозуміння є:

- навчати учнів ненасильницьким методам врегулювання конфліктів;
- інформувати учнів, батьків і педагогів про принципи і цінності відновлюваної медіації;
- розробити і реалізувати програм примирення та порозуміння для учасників конфліктних ситуацій.

3. Принципи діяльності служби порозуміння

- принцип добровільності, що передбачає як добровільну участь учнів у роботі служби, так і добровільну згоду сторін, залучених у конфлікт, на участь у програмі примирення;
- принцип конфіденційності, який передбачає нерозголошення працівниками служби відомостей, отриманих під час реалізації програми примирення, за винятком випадків, коли в результаті насильницьких дій виникла загроза життю або здоров'ю потерпілого;
- принцип нейтральності, який забороняє працівникам служби порозуміння приймати сторону одного з учасників конфлікту. Нейтральність передбачає, що служба порозуміння не з'ясовує, хто винен в конфліктній ситуації, а допомагає конфліктуючим сторонам самостійно знайти з неї вихід.

4. Порядок формування служби порозуміння

4.1 До роботи в службі порозуміння можуть залучатися учні 3-4 класів, які пройшли навчання основам методики реалізації програм примирення.

4.2 Участь неповнолітніх учнів у діяльності служби порозуміння як ведучих зустрічей з примирення (медіаторів) можлива за згодою їхніх батьків.

4.3 Керівником служби може бути соціальний педагог, психолог або інший педагогічний працівник закладу освіти, який пройшов навчання методики реалізації програм примирення. Керівника служби призначають наказом директора закладу освіти.

5. Порядок роботи служби порозуміння

5.1. Служба порозуміння може отримувати інформацію про конфлікти і випадки насильства від учнів, батьків, педагогів, адміністрації закладу освіти, членів служби примирення.

5.2. Після розгляду повідомлення про конфлікт або випадок насильства служба порозуміння приймає рішення про можливість (або неможливість) реалізації програми примирення. За потреби, про ухвалене рішення інформують керівництво закладу освіти.

5.3. Програма примирення починається після отримання згоди сторін конфлікту на участь в ній і згоди класного керівника (сторони конфлікту – учні початкової школи).

5.4. У складних ситуаціях (наприклад, якщо в результаті конфлікту завдано матеріальних збитків, серед учасників конфлікту є дорослі) керівник служби порозуміння бере участь в реалізації програми примирення і проводить переговори з батьками і працівниками закладу освіти.

5.5. Служба порозуміння самостійно визначає терміни та етапи проведення кожної програми примирення.

5.6. Якщо в ході програми примирення сторони конфлікту досягають згоди, це рішення фіксують у письмовому договорі примирення або усній угоді.

5.7. Служба порозуміння не несе відповідальність за виконання сторонами зобов'язань, взятих на себе за договором примирення, але може організувати додаткову зустріч сторін для обговорення причин невиконання зобов'язань і подальших кроків з вирішення конфліктної ситуації.

5.8. Служба порозуміння інформує учасників програми про можливості отримання допомоги психолога, соціального педагога закладу освіти і фахівців психологічних та соціальних служб.

5.9. Діяльність служби порозуміння документується у формі запису в журналі обліку програм примирення і звітів про їхнє виконання.

5.10. Керівник служби порозуміння здійснює моніторинг реалізованих програм і забезпечує підготовку і супервізію медіаторів.

6. Організація діяльності служби порозуміння

6.1. Адміністрація закладу освіти надає службі порозуміння приміщення для проведення зустрічей працівників служби і програм примирення, а також необхідне для діяльності служби обладнання, оргтехніку, канцелярське приладдя та засоби зв'язку.

6.2. Адміністрація закладу освіти допомагає інформувати учнів, батьків і педагогів про діяльність служби порозуміння.

6.3. Служба порозуміння в рамках своєї діяльності взаємодіє з адміністрацією, психологом, соціальним педагогом, учителями та іншими працівниками закладу освіти.

6.4. Керівник і працівники служби порозуміння регулярно (раз на чверть) обговорюють з адміністрацією закладу освіти роботу служби задля вдосконалення і поліпшення взаємодії з педагогами, психологом, соціальним педагогом та іншими працівниками.

7. Прикінцеві положення

7.1. Це Положення набирає чинності з моменту затвердження.

7.2. Зміни до цього Положення вносяться керівником закладу освіти за пропозицією служби порозуміння.